

KĄ REIŠKIA LIETUVAI TURĖTI KLAIPĖDĄ?

Česlovas Laurinavičius

ABSTRACT

The article deals with the historical circumstances and reasons which predetermined the possession of Klaipėda by Lithuania, with the idea and the practice of the Versailles system mainly taken into consideration. As argued by the author, Klaipėda's jurisdiction to the Lithuanian Code is linked to the balance of power which predetermined the existence of national states in the Eastern and Central Europe, especially in the East Baltic region.

KEY WORDS: international transit, Versailles system, national state, imperial reaction, balance of power.

ANOTACIJA

Straipsnio tikslas – nagrinėti istorines aplinkybes ir priežastis, kurios lėmė tai, kad Klaipėdos kraštas pateko Lietuvos priklausomybėn. Pagrindinis dėmesys straipsnyje skiriamas Versalio sistemos idėjai ir praktinei išraiškai. Autoriaus nuomone, Klaipėdos priklausomybės Lietuvai kodas siejasi su jėgų pusiausvyra, lėmusia nacionalinių valstybių susikūrimą Vidurio Rytų Europoje, ypač Rytų Pabaltijo regione.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: tarptautinis tranzitas, Versalio sistema, nacionalinė valstybė, imperinė reakcija, jėgų balansas.

*Dr. Česlovas Laurinavičius, Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius
El. paštas: laurinav@yahoo.com*

Problema

Ką reiškia Lietuvai turėti Klaipėdą? Pagal geopolitikos abėcėlę, atsakyti į šį klausimą reikėtų taip: Lietuva, turėdama Klaipėdą, turi natūralų priėjimą prie jūros, yra jūrinė valstybė, t. y. pasižymi Vakarų civilizacijai būdingu racionali dinamizmu, produktyviu savaveiksmiškumu ir politiniu demokratiškumu. Kita vertus, Lietuva gali atlikti svarbias geopolitines funkcijas: yra tarpininkė tarp kontinento ir jūrų komunikacinių kelių ir kartu gali stabdyti imperines tendencijas, nepriklausomai nuo to, iš kurios pusės jos bus reikšmingos. Kitas variantas, Lietuva turi atlikti buferio vaidmenį tarp Rytų ir Vakarų. Beje, buferį čia reikėtų suprasti anaiptol ne kaip suvereniteto suvaržymą, ne kaip įrankį kitų valstybių rankose, juo labiau – ne kaip limitrofinę plotmę, tarnaujančią placdarmu ekspansijai. Buferį čia reikėtų suprasti kaip objektyvų istorijos vystymosi demokratėjimo linkme rezultatą, kaip subjektą, atsiradusį ne dėl vienos ar kitos valstybės intereso, bet išsivysčiusį iš natūralios ilgaamžės valstybių ar regionų paieškos optimizuoti tarpusavio sugyvenimą. Kaip panašiai yra atsiradusios kitos civilizuotos žmonijos sugyvenimo formos – diplomatija, tarptautinė teisė, įvairios tarptautinės organizacijos. Taigi kalbant apie Lietuvai su jos uostu Klaipėda priskiriamą buferio funkciją, tam tikras analogijas galėtume matyti Olandijoje su jos uostu Roterdamu bei Belgijoje – su Antverpeniu (čia pateikti bene sėkmingiausi kalbamos geopolitinės funkcijos variantai, nors yra daugybė kitų – turinčių formaliai panašią funkciją, bet dėl vienu ar kitu priežasčių nepakankamai sėkmingai realizuotą, pvz., Kipras, Libanas, Bangladešas ir pan.).

Praėjęs dvidešimtmetis po Lietuvos valstybės atkūrimo liudija, kad nors formaliai Lietuva tapo nepriklausoma ir savo nepriklausomybę netgi sutvirtino naryste kolektyvinėse Vakarų jūrinių valstybių sąjunginėse struktūrose, bet faktinė jos padėtis, deja, didesnio optimizmo nekelia. Vidaus požiūriu pasireiškiantis negebėjimas organizuoti ekonominį bei socialinį gyvenimą strateginio vystymosi kryptimi yra lydimas politinės anarchijos apraiškų ir valdančiųjų individualistinio egoizmo. O išorės požiūriu Lietuva turi tendenciją darytis priklausoma nuo konjunktūrinių atskirų užsienio valstybių grupuočių interesų.¹

Šiame straipsnyje, koncentruojantis ties situacija, susijusia su Klaipėdos priklausomybe Lietuvai, taip pat reikia konstatuoti kritines pastabas. Tiesa, reprezentaciniai internete pateikti duomenys rodo, kad per pastarąjį dvidešimtmetį Klaipėdos uostas padaręs didelę pažangą.² Pavyzdžiui, metinė krovinių apyvarta 2008 m. pasiekusi 30 mln. t, tuo tarpu 1990 m. ji sudarė 16 mln. t laivų, aplankančių uostą, skaičius 2009 m. priartėjęs prie 8 tūkst., o 1990 m. tas skaičius nesiekė 5 tūkst. Tačiau yra ir duomenų, keliančių nerimą. Nepaisant išaugusios metinės apyvartos, uostas teišnaudoja tik apie 2/3 savo pajėgumų, nes maksimali prekių apyvarta galėtų siekti iki 40 mln. t per metus. O kalbų, dar neseniai sklidusių apie vadinamojo išorinio uosto statybą, nebesigirdi. Nors Klaipėdos, kaip ir kitų Baltijos valstybių uostų, ypatybė yra ta, kad didelė prekių apyvartos dalis yra tranzitiniai kroviniai – iki 35 %, tačiau Klaipėdoje tranzitinių krovinių rekordas buvo pasiektas dar 1993 m. (13,2 mln. t), ir nuo tada tranzito apimtys turi tendenciją mažėti. Verta dėmesio ir ta aplinkybė, kad sausumos transporto sąsajų su Klaipėdos uostu pajėgumas toli gražu neišnaudojamas (kartais net nė pusė), o pagrindinė vandens komunikacinė arterija link jūros – Nemunas – merdėja. Ir tai ne tik dabartinės ekonominės krizės pasekmė.³

Viena iš regimų tokios padėties priežasčių, autoriaus nuomone, yra eskaluota įtampa – arba vadinamoji vertybinė kova – tarp Lietuvos ir rytinių kaimynių, visų pirma, Rusijos. Problema verta dėmesio, kadangi ji netelpa tik į statistinius krovinių srautų konjunktūros duomenis. Pastarąjį dešimtmetį ryškiai ženklino daugelis propagandinių kampanijų, kurių idėjinis taikyns buvo vadinamasis sovietinis paveldas. Tačiau politiškai tos kampanijos didžia dalimi buvo nukreiptos prieš Lietuvos rytines kaimynes – Baltarusiją bei Rusiją, o savo turiniu jos metė šešėlį po Antrojo pasaulinio karo susidariusiai valstybinei-teritorinei struktūrai. Tose kampanijose Lietuva reiškėsi kaip viena aktyviausių dalyvių, nors abejonių dėl nusistovėjusių teritorijų šešėlis neabejotinai krito ir ant pačios Lietuvos su jai po Antrojo pasaulinio karo atitekusiais miestais – Vilniumi bei Klaipėda. Norisi tikėti, kad tokioje paradoksaloje situacijoje Lietuva atsidūrė dėl savotiško istorijos „užmiršimo“ bei nepakankamo suvokimo tų aplinkybių, dėl kurių Lietuvos valstybė šiandien turi, be sostinės Vilniaus, dar ir uostamiestį Klaipėdą. Taigi yra motyvas prisiminti, kaip susiformavo Klaipėdos priklausymo Lietuvai realybė, ir kartu pabandyti rasti sau atsakymą, – ką toji realybė reiškia.

Žvilgsnis į istoriją

XX amžiuje, kaip žinoma, Lietuva taip pat buvo nepriklausoma ir valdė Klaipėdą. Bet tuomet įtampa regione buvo nepaprastai didelė, kas lemtingai veikė ir uosto konjunktūrą. Lietuvą nuo

¹ Kritinius požiūrius į Lietuvos padėtį žr.: LAURINAVIČIUS, Č. Klausimai, minint Lietuvos vardo tūkstantmetį. *Metai*, 2009, Nr. 9, p. 95–102; LAURINAVIČIUS, Č. Atminties strategijos kūrimas. Mintys, sulaukus Lietuvos nepriklausomybės dvidešimtmečio. *Metai*, 2010, Nr. 3, p. 91–98; LAURINAVIČIUS, Č.; LOPATA, R.; SIRUTAVIČIUS, V. Kritinis požiūris į Lietuvos užsienio politiką: kas pasikeitė nuo Augustino Voldemaro laikų? *Politologija*, 2009, Nr. 2, p. 91–122.

² Klaipėdos valstybinis jūrų uostas. Prieitis per internetą: <http://www.portofklaipeda.lt/lt.php> [žiūrėta 2010 04 25].

³ Žr.: *Klaipėdos valstybinio jūrų uosto 2009 metų krovos darbų ataskaita*. Ruošė A. GAIDAUŠKAS. Klaipėda, 2010; *Klaipėdos valstybinio jūrų uosto ekonominė ir socialinė reikšmė Klaipėdos miestui, regionui ir Lietuvos valstybei*. Studija. Lietuvos laisvosios rinkos institutas (LLRI), Klaipėdos universitetas, Ekonominės konsultacijos ir tyrimai. Vilnius, 2005.

Rytų arterijų buvo atitvėręs vadinamasis Lenkijos barjeras, nuo kurio Lietuva savo ruožtu saugojosi paskelbusi karo padėtį. Praktiškai tai reiškė, kad Nemuno upė ties Druskininkais buvo tiesiog mechanškai užtvėrta geležiniais vartais, ir pagal 1919 m. Versalio taikos sutartį numatyta Nemuno internacionalizacija neveikė.⁴ Be to, net ir disponuojamo Lietuvos užnugario dėl įvairių priežasčių nepavyko skubiai susieti su uostu. Telšių–Kretingos geležinkelio linija buvo sujungta su Klaipėda tik po 1930 m. ekonominės krizės, kai krito prekybinė konjunktūra su Vokietija, realizuojama sausuma.⁵ O paralelinė geležinkeliui arterija – Žemaičių plentas – tarsi simboliškai buvo baigiama tiesti kaip tik tuomet, kai Klaipėda iš Lietuvos jau buvo atimta.

Sovietmečiu, regis, buvo kitaip: Nemunu, sakoma, plaukdavo tiek baržų, kad jomis galima buvo pereiti nuo vieno upės kranto į kitą. Ir uosto krovos apimtys sovietmečio pabaigoje buvo pasiekusios lygį, ne ką mažesnę už dabartinį: 1960 m. buvo perkrauta 3 mln. t, o 1977 m. – jau 12,6 mln. t, pagal 1985 m. rodiklius – 15,6 mln. t.⁶ Bet sovietmetį ženklinės šaltasis karas prekybos ryšiams vystytis nepadėjo. Dar reikšmingesnė negatyvi aplinkybė buvo ta, kad Klaipėdos uostas tiek nuo Klaipėdos, tiek nuo Lietuvos gyventojų buvo atitvertas – ir tiesiogine, ir perkeltine prasme – betono ir spygliuotos vielos siena. Dėl to procesai už tos sienos lietuviams kėlė labiau baimę ar atmetimą, nei skatino viltį ir veiklą.

Jeigu nuklysimė į senesnius laikus, tai vėlgi galėsime konstatuoti organinių ryšių tarp Klaipėdos uosto ir jo platesnio *hinterlando* problematiškumą. Kai Lenkija ir Lietuva XV–XVII a. kondominiumo pagrindais valdė bendrą Baltijos pakrantę, Klaipėdai ir Karaliaučiumi jį visiškai įsisavinti gerokai trukdė Lenkijos ir Lietuvos tarpusavy nesutarimai.⁷ Vietoje pastarųjų atsiradus Rusijos imperijai Vienos kongrese iškelta idėja dėl Nemuno internacionalizavimo tarsi turėjo paskatinti sąsajas tarp vokiečių valdomo uosto ir rusų valdomų arterijų link to uosto. Tačiau taip neįvyko. Gali būti, dėl to, kad ženkliai skyrėsi požiūriai į Vienos kongreso nutarimus: vienaip jie vertinti Londone, kitaip – Sankt Peterburge, dar kitaip – Varšuvoje.⁸ Po Vokietijos ir Italijos susivienijimų jėgų balansas Europoje pasikeitė. Rusija, nuolat jausdama strateginę įtampą dėl Vokietijos, į Rytų Prūsijos pasienį žiūrėjo kaip į būsimų karo veiksmų lauką ir kur kas labiau linko plėtoti apeinamąją vertikalią Liepojos–Romnų komunikaciją. Tuo tarpu Vokietija po 1871 m. imperinio susivienijimo, regis, neturėjo aiškaus požiūrio į siaurąjį Memelio iškyšulį: ar teikti jam strateginę reikšmę, ar traktuoti kaip nereikalingą provinciją.⁹

Taigi žiūrint į Klaipėdos krašto sąsajų su Lietuva raidą istorijoje veriasi vaizdas, kai sprendimo ieškota tarsi aklu bandymų ir klaidų metodu. Ir vis nesėkmingai. Bet gali būti ir taip, kad problemos esmė yra ne sprendimas, o jo interpretacija – nežinia, sąmoningai ar ne, menkinanti ar iškreipianti to sprendimo vertę. Tokia mintis šiandien kyla pirmiausia galvojant apie vadinamąją Versalio sistemą, pagal kurią Lietuva valdė Klaipėdą nuo 1923 iki 1939 m. Istoriografijoje į tą sistemą dažnai

⁴ VALSONOKAS, R. *Klaipėdos problema*. [Klaipėda, 1932]. Fotografuotas leidinys. Vilnius, 1989; ŽOSTAUTAITĖ, P. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992; ŽIUGŽDA, R. *Po diplomatijos skraiste. Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais*. Vilnius, 1973; LOSSOWSKI, P. *Po tej i tamtej stronie Niemana. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*. Warszawa, 1985.

⁵ VALAITIS, B. Lietuvos išėjimas į jūrą. *Vairas*, 1939, Nr. 2, p. 25–27.

⁶ Gedimino VASKĖLOS pateikti duomenys autoriui.

⁷ VALSONOKAS, R. Op. cit., p. 15; KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; KUNCEVIČIUS, A. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius, 1995, p. 159–177.

⁸ TACEL, M. *Restaurations, revolutions, nationalities. 1815-1870*. Paris-New-York, 1981; ZAJEWSKI, W. *Sistem Wiedeński*. In *Dzieje najnowsze*, 1990, nr. 1-2; HENNING, H. *Powstanie listopadowie a owczesnieprawo międzynarodowie*. In *Powstanie listopadowie 1830-1831. Geneza, uwarunkowanie, bilans porownania*. Warszawa, 1983.

⁹ ŽUKAS, J. *Klaipėdos krašto ekonominė raida XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pirmojoje pusėje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2010.

žiūrėta su tam tikru išankstiniu skepticizmu, tikriausiai dėl tos sistemos faktinės raidos trūkumų ar ją kankinusių problemų bei jos apgailėtino žlugimo 1938–1939 m. Tačiau kartu neretai lieka ignoruojami arba tinkamai neįvertinti tos sistemos tikrieji idėjiniai pamatai, kurie, beje, – kai kam nepasirodys keista – tebeegzistuoja iki šių dienų – ir jau konkrečia materialia išraiška. Tokia padėtis, kai nežinoma ar neįvertinama, ant kokių pamatų gyvenama, yra savaime pavojinga. Todėl prasminga ir būtina atsigręžti į šimtametę istoriją ir bandyti panagrinėti, kas per tą praėjusį amžių turėjo progresyvią išliekamąją vertę, o kas tebuvo konjunktūriška.

Dėl Versalio sistemos esmės

Taigi grįžkime prie Versalio sistemos. Neginčijama, kad šią sistemą galima apibūdinti kaip naujų nacionalinių valstybių sukūrimą Vidurio Rytų Europoje ir visų Europos valstybių susijungimą į kolektyvinę saugumo sistemą, įkūnytą Tautų Sąjungos organizacijos. Tačiau toks Versalio sistemos paveikslas paprastai dar papildomas reikšmingu siužetu: Europa vaizduojama atsivėrusi spygliuota viela nuo Rusijos. Ir pastarasis siužetas neretai traktuojamas kaip geriausiai išreiškiantis Versalio dvasią. Iš tokios interpretacijos beveik logiškai daroma išvada: kadangi Rusija visaipten stengėsi pro ją atribojusią spygliuotą vielą prasibrauti, toji aplinkybė ir tapusi kone svarbiausia Versalio sistemos žlugimo priežastimi.

Pirmiausia pasiaiškinkime dėl bendro Rusijos vaidmens po Pirmojo pasaulinio karo. Be abejo, bolševikų valdomos Rusijos pasitraukimas iš karo 1918 m. pradžioje ir Vokietijos imperijos (kartu su Austrija-Vengrija bei Turkija) pralaimėjimas kare tų pačių metų pabaigoje sudarė faktinę erdvę kurtis Lietuvos valstybei kaip ir kitoms nacionalinėms valstybėms Vidurio Rytų Europoje bei Rytų Pabaltijyje. Tačiau gana greitai aiškėjo, kad faktiškai gimusios valstybės pačios savaime buvo nepajėgios nei sukurti stabilumą regione, nei juo labiau tapti jėgos atsvara imperinei reakcijai. Antantės valstybės ir vėliau jų sukurta Tautų Sąjunga galėjo daryti poveikį regione tik netiesiogiai, ir tik jeigu regione būtų susiformavusi vietinė galios struktūra, besiremianti Antantės ir Tautų Sąjungos principais. Nors bolševikinė Rusija ir karą bepralaiminti Vokietija manipuliavo tautų apsisprendimo teise, tačiau tikrieji tų dviejų galių tikslai iš principo skyrėsi nuo Antantės ir Tautų Sąjungos tikslų. Iš naujų nacionalinių valstybių formuotas tam tikras frontas, vadintas „sanitariniu kordonu“, sugebėjo sulaikyti bolševizmo plitimą į Vakarų. Bet tas „kordonas“ nepakeitė „barjero“, reikalingo Vokietijai tramdyti.¹⁰ Tapo akivaizdu, kad demokratijos plėtotė be ją garantuojančio jėgų balanso neperspektyvi. Taigi jau vykstant Paryžiaus taikos konferencijai, Antantės valstybių vadovams darėsi aišku, kad norint stabilizuoti Vidurio Rytų Europos regioną būtina sugrąžinti Rusiją į Europos jėgų struktūrą. Tik klausimas, kokia forma tai padaryti, taip ir liko be racionalaus atsakymo.¹¹ Pačia brutaliausia forma jis sprendėsi jau Antrojo pasaulinio karo metais.

¹⁰ HOVI, K. *Cordon sanitaire or barrier de l'est? The Emergence of the French Eastern European Alliance Policy 1917-1919*. Turku, 1975; HOVI, O. *The Baltic Area in British Policy 1918-1920*. Helsinki, 1980.

¹¹ Vakarų valstybių pastangas atkurti įteisintą Rusiją ir jėgų balanso problemą, susijusią su bolševikiniu perversmu Rusijoje, liudija Antantės lyderių atsiminimai (žr.: ЛЛОЙД-ДЖОРЖ, Д. *Правда о мирных договорах*, Т. 1-2. Москва, 1957; ЧЕРЧИЛЬ, В. *Мировой кризис*. Москва-Ленинград, 1932; НИКОЛЬСОН, Г. *Как делался мир в 1919 г.* Москва, 1945), dokumentų rinkiniai (*Архив полковника Хауза*, Т. 4. Москва, 1944; *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materialy*, Т. 1-2. Warszawa, 1965; *Dokumenty i materialy po istorii sovietско-polskich otnošenij*, Т. 2. Moskva, 1964), mokslinės studijos (SETON-WATSON, H. *Eastern Europe between Wars*. Cambridge, 1945; WANDYCYZ, P. *Soviet-Polish relations, 1917-1921*. Cambridge, 1969; JUZWENKO, A. *Polityka mocarstw Zachodnich wobec Rosji w roku 1919 (przed załamaniem się ofensywy Kołczaka)*. In *Studia z dziejow ZSRR i Europy środkowej*, IX, 1973; ROTHSCILD, J., WINGFIELD, N. M. *Return to diversity. A Political History of East Central Europe since World War II*. New York, Oxford, 2000).

Dabar pasiaiškinkime kitą kvestionuotiną interpretaciją, tiesiogiai susijusią su straipsnio tema: esą iniciatyva Rytų Prūsijos dalį su Klaipėdos uostu atskirti nuo Vokietijos ėjusi iš Lenkijos.¹² Tačiau tokia interpretacija, drįsime teigti, – tai tik vėlesnės faktinės padėties konstatavimas, tik bandymo lenkišku stabilumo veiksmu pakeisti rusiškąjį apraišką. Istorikai žiūrint akivaizdu, kad apie Rytų Prūsijos perdavimą Rusijos įtakon kaip apie karo tikslą viešai kalbėta nuo pat Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Žinoma, kad 1914 m. rugsėjo 14 d. Rusijos užsienio reikalų ministras Sergejus Sazonovas sąjungininkų ambasadoriams Sankt Peterburge išdėstė karo tikslų programą, kur pirmu punktu skelbtas būtinumas prie Rusijos imperijos prijungti Nemuno žemupį.¹³ Etnografinis principas, kuriuo tokios pretenzijos rėmėsi, siejo Rusijos imperijos tikslus su lietuvių nacionalinėmis aspiracijomis. Nes dar prieš tai lietuvių politikai buvo priėmę garsiąją „gintarinę deklaraciją“, kurioje išreiškė solidarumą su Rusijos strateginiais karo tikslais – prijungti Rytų Prūsijos teritorijas palei Nemuno žemupį prie pagrindinių lietuvių žemių Rusijos sudėtyje.¹⁴ (Beje, lietuviai operavo Mažosios Lietuvos sąvoka, nes pretendavo ir į teritorijas dešinėje Nemuno pusėje, bet Rusijos vadovybė atimti iš vokiečių Kenigsbergą/Karaliaučių tuo metu neplanavo).

Vakarų šalyse į Rusijos ekspansinius planus vokiečių valdytų teritorijų atžvilgiu nuo pat karo pradžios buvo žiūrima palankiai.¹⁵ O karo metu Rusija įgijo ir tam tikrą juridinį savo siekių įforminimą. Pagal 1917 m. kovo 11 d. Rusijos–Prancūzijos sutartį Rusijai suteiktos laisvos rankos nustatant savo vakarines sienas.¹⁶ Klaipėdą, kaip natūralų uostą Lietuvai bei Baltarusijai, – žinoma, labiau geografinė nei politinė prasme – traktavo tiek istorikas Arnoldas Toynbee, tiek politikai Georges Clemenceau ar Winstonas Churchillis.¹⁷ Beje, pagal Rusijos strateginius tikslus, lietuviškas etnografinis arealas turėjo apimti ir Suvalkų guberniją, o lenkams, be žadamos savivaldos, planuota prijungti teritorijas ties Vyslos žemupiu ir Pomeranijoje. Tačiau net ir atkūrus Lenkijos valstybingumą, jis strateginiais ryšiais turėjo likti susietas su Rusija.¹⁸

Pasibaigusio Pirmojo pasaulinio karo rezultatas buvo sugriuvusios vokiškos imperijos bei Rusija, tuo tarpu Lenkija iškilo lyg feniksas iš pelenų. Pakviesta į Taikos konferenciją Paryžiuje Lenkijos delegacija, vadovaujama Romano Dmowskio, aktyviai propagavo didelės Lenkijos, atskiriančios Vokietiją nuo Rusijos, idėją. Tos idėjos kontekste reikėtų vertinti ir 1919 m. vasario pabaigoje Dmowskio iškeltą idėją Klaipėdos kraštą atskirti nuo Vokietijos ir prijungti jį prie Lietuvos, o pastarąją atitinkamai prijungti prie Lenkijos. Konferencijos sudaryta Lenkijos reikalų komisija 1919 m. kovo 12 d. priėmė tokį sprendimą: „Atsižvelgiant į faktą, kad Nemuno upė bei Klaipėda yra natūralus išėjimas didelio regiono, apgyvendinto daugiausia lietuvių ar baltarusių, taip pat atsižvelgiant į faktą, kad toji [Nemuno] linija etniškai atskiria lietuvius nuo prūsų, siūloma tą liniją

¹² Tokia interpretacija paremta faktu, kad Klaipėdos atskyrimo nuo Rytų Prūsijos idėją Paryžiaus Taikos konferencijoje pirmas viešai iškėlė Lenkijos delegacijos pirmininkas Romanas Dmowski. Žr.: ŁOSSOWSKI, P. *Klajpeda kontra Memel. Problem Klajpedy w latach 1918-1939-1945*. Warszawa, 2007, s. 15-17; ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 14; GAIGALAITĖ, A. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*. Kaunas, 1999, p. 26, 33.

¹³ LOPATA, R. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais* (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, T. 9). Vilnius, 1996, p. 20; STEVENSON, D. *The First World War and International Politics*. Oxford, 1991, p. 119.

¹⁴ LOPATA, R. Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914-1915 metais. In *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, T. 3. Vilnius, 1991, p. 234; KLIMAS, P. *Iš mano atsiminimų*. Vilnius, 1990, p. 342–344.

¹⁵ LOPATA, R. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais...*, p. 21; *История дипломатии*, Т. 2. Ред. В. ПОТЕМКИН. Москва, 1945, с. 279. ПАЛЕОЛОГ, М. *Царская Россия во время мировой войны*. Москва, 1991, с. 86-216; БЮКИНЕН, Д. *Мемуары дипломата*. Москва, 1991.

¹⁶ Конференция союзников в Петрограде в феврале 1917 г. *Красный архив*, 1927, т. 2.; VALSONOKAS, R. Op. cit., p. 390.

¹⁷ ČEPĖNAS, P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. T. 2. [Chicago, 1986]. Fotografuotas leidimas. Vilnius, 1992, p. 752; ЧЕРЧИЛЬ, В. Op. cit., с. 139.

¹⁸ LOPATA, R. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais...*, p. 31; ЛЛОЙД-ДЖОРЖ, Д. Op. cit., Т. 1. s. 41.

laikyti Rytų Prūsijos rytine siena..., atskirtą teritoriją laikinai perduoti pagrindinių sąjunginių valstybių žinion.“¹⁹ (Beje, tas sprendimas, kai kam atrodantis voliuntaristinis, visiškai galėjo remtis dar XV amžiaus pradžioje Šventosios Romos imperijos imperatoriaus Zigmanto paskirto arbitro Benedikto Makros išvada.²⁰) Su Klaipėdos krašto atskyrimu nuo Rytų Prūsijos siejosi ir numatyta Nemuno upės neutralizacija.

Taigi Versalio konferencijos sprendimą susiejant su minėtu Dmowskio pareiškimu, regis, ir susidaro prielaida versijai, kad Lenkijos, kaip beužgimstančios naujos galios Rytų Europoje, iniciatyva Klaipėda buvusi atskirta nuo Vokietijos. Nėra pagrindo spėlioti, ar Paryžiaus Taikos konferencijoje svarstyta lietuvišką etnografinį arealą su Nemuno žemupiu jungti tiesiogiai prie lenkiškos savivaldos ribų. Akivaizdu viena – Dmowskis paprasčiausiai naudojosi jau anksčiau rusų iškelta idėja atskirti nuo Vokietijos Nemuno žemupį ir ta aplinkybe, kad Paryžiaus Taikos konferencijoje oficialios Rusijos delegacijos nebuvo. Nekelia abejonių ir tai, kad keldamas konferencijoje Klaipėdos klausimą Dmowskis tikėjosi sustiprinti Lenkijos pretenzijas į Lietuvą apskritai.

Suprantama, jeigu lietuviams būtų buvusi priimtina idėja vienokia ar kitokia forma atkurti uniją su Lenkija, Dmowskio pareiškimą būtų galima vertinti visai kitais kriterijais. Tačiau lietuvių nacionalinis judėjimas buvo grindžiamas nepriklausomybės, o ne kokių nors ryšių su Lenkija atkūrimo idėja. Toji aplinkybė išryškėjo ir Taikos konferencijoje. 1919 m. balandžio 23 d. Lietuvos delegacijos atstovai, kviesdami į Lenkijos reikalų komisijos posėdį, atsisakė ten vykti, reikalaudami atskiros komisijos Lietuvos reikalams.²¹ Savo paaiškinamajame rašte delegacijos pirmininkas Augustinas Voldemaras teigė, kad kol Lenkija nepripažins Lietuvos su jos sostine Vilniumi bei pretenduojamų teritorijų Rytų Prūsijoje, tol Lietuva Lenkiją traktuos kaip priešą.²² Kiek vėliau Voldemaras, atmesdamas Lenkijos pretenzijas, netgi pabandė pasinaudoti Rusijos korta. Pasak jo, Rusijos atstovai (konkrečiai – Vasilijus Maklakovas²³) esą pripažįstantys Lietuvos nepriklausomybę su jos reikalaujamomis sienomis ir atmetą Lenkijos siūlymą pasidalinti Lietuvą į dvi dalis.²⁴ Antantės lyderiams tapo aišku, kad lenkų ir lietuvių aljanso projektas nepasiteisina, ir jiems teko ieškoti kitokių politinio sprendimo regione variantų.

Apskritai šiandien nevertėtų pamiršti, kad atgimstančios Lenkijos pretenzijos tapti svarbiausiu stabilizuojančiu veiksniu Rytuose ir ta prasme pakeisti Rusiją tarptautiniame aeropage buvo lydimos stipraus skepticizmo. Antantės šalių lyderiai, nepaisant jų vienokių ar kitokių simpatijų bei antipatijų, vadovavosi suvokimu, kad reali jėga Rytuose, galinti tramdyti karą pralaimėjusią, bet nenugalėtą Vokietiją, tėra tik Rusija. Todėl, kaip minėta, vienu iš esminių Paryžiaus Taikos konferencijos tikslų buvo vienokiu ar kitokiu būdu sugražinti Rusiją į didžiųjų valstybių koncertą.²⁵

Beje, galima pasakyti, kad Rusijos veiksnys Versalio sistemos projektuotojų buvo suprantamas ne tik kaip faktinė materialinė geopolitinė galia, bet ir kaip erdvė, turinti tendenciją federalizuotis etnokultūriškai, eventualiai ir etnopolitiškai.²⁶ O tokia tendencija iš principo siejosi su Vidurio Rytų Europos rekonstrukcijos modeliu. Žinoma, politinė praktika anaipol nebuvo vienareikšmė. Nors Rusijoje veikė įvairios baltųjų rusų vyriausybės, visų jų bendras tikslas buvo nuversti bolševikus

¹⁹ *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.*, T. 1..., p. 107; ŽIUGŽDA, R. Op. cit., p. 26–27; ŁOSSOWSKI, P. *Klaipėda kontra Memel...*, p. 15–16.

²⁰ KIAUPA, Z.; KIAUPIENĖ, J.; KUNCEVIČIUS, A. Op. cit., p. 159–160.

²¹ Lietuvos delegacijos Paryžiuje 1919 04 23 posėdžio protokolas. *Lietuvos centrinis valstybinis archyvas* (toliau – LCVA), f. 383, ap. 7, b. 1, l. 40; *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.*, T. 2..., s. 416–417.

²² *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.*, T. 2..., s. 422.

²³ Vasilijus Maklakovas Aleksandro Kerensko vyriausybėje užėmė justicijos ministro postą, o 1919 m. priklausė rusų emigracijos politiniam centrui Paryžiuje, vadinamajam Rusų politiniam pasitarimui.

²⁴ Lietuvos delegacijos Paryžiuje 1919 05 10 posėdžio protokolas. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1, l. 55.

²⁵ ЛЛОЙД-ДЖОРЖ, Д. Op. cit., T. 1, p. 272; T. 2, p. 196; ЧЕРЧИЛЬ, В. Op. cit., c. 176.

²⁶ *Архив полковника Хауза*, T. 4..., c. 148–157.

ir atkurti „vieningą nedalomą“ imperiją. (Todėl Voldemaro pareiškimą, kad esą baltosios Rusijos atstovai 1919 m buvo linkę pripažinti Lietuvos nepriklausomybę, galima traktuoti labiau kaip diplomatinę blefą.) Vis dėlto pats iškelto šūkio „vieninga – nedaloma“ faktas liudijo, kad imperijos skaidymosi poreikis – vienas pačių aktualiausių rusams klausimų. Ir kaip rodė praktika, ypač susijusi su Antantės šalių reikalavimais, rusų vyriausybės buvo pasiruošusios tuo klausimu įvairiems kompromisams. Juo labiau kad valdžioje esantys bolševikai savo tikslams efektingai naudojo tautų apsisprendimo teisės šūkį.

Kadangi pasibaigus pasauliniam karui sparčiai augo atgimstančios Lenkijos pretenzijos, visos rusų baltagvardiečių vyriausybės reikė reikalavimą ir įsitikinimą, kad Lenkija rytuose turėsianti pasitenkinti istorinėmis Lenkijos Karalystės ribomis (be Suvalkijos). Pavyzdžiui, vadinamoji Omsko vyriausybė, kurią išgarsino jos karinis vadas admirolas Aleksandras Kolčakas, 1919 metų pradžioje skelbė, kad Lenkija privalanti likti savo etnografinėse ribose ir „jokia Lietuvos bei Baltarusijos dalis neturi būti prijungta prie Lenkijos“²⁷. Ir Antantės lyderiai stengėsi laikytis rusų nuostatų. Vienas ryškesnių tokios nuostatos liudijimų – 1919 m. gegužės 26 d. Aukščiausiosios Tarybos laiškas admirolui Aleksandrui Kolčakui dėl jo vyriausybės pripažinimo. Iš to laiško matyti, kad Lietuva, kaip ir kitos imperijos pakraščiuose besikuriančios valstybės (išskyrus Lenkiją ir Suomiją), tebelaikomos Rusijos suverenitete. Tiesa, – plačios autonomijos teisėmis.²⁸ Kadangi tuo metu Taikos konferencijoje, kaip minėta, jau buvo nuspręsta Klaipėdos kraštą atskirti nuo Rytų Prūsijos su perspektyva jį priskirti prie Lietuvos, tai netektų abejoti, kad pagal Antantės vadovų sprendimą Lietuvą paliekant Rusijos suvereniteto ribose, tose pačiose ribose turėjo atsidurti ir Klaipėdos kraštas.

Kolčakas buvo pasiruošęs Antantės keliamas sąlygas priimti. Tačiau iki praktinio sprendimo neprieita. 1919 m. vasarą Kolčako armijas bolševikai sumušė. Rusijos atkūrimo planai komplikavosi, bet įvairiomis formomis tęsėsi. 1919 m. gruodžio 8 d. Antantės Aukščiausioji Taryba nubrėžė Lenkijos rytinę sieną, kuri iš esmės ėjo pagal istorinę Karalystės ribą, atimdama iš jos didžiąją dalį Suvalkijos ir tik truputį būsimai Lenkijai leisdama prisiliesti prie Nemuno ties Gardinu.²⁹

1920 metų vasarą buvo susidariusi situacija, kai baltąją Rusiją regione tarsi turėjo pakeisti raudonoji. Liepos 9 d. Spa konferencijoje aljantai buvo priėmę sprendimą, pagal kurį turėjo būti realizuota nepriklausomos Lietuvos su Vilniumi ir eventualiai su Klaipėda, kaip buferio tarp Rusijos, Lenkijos bei Vokietijos, idėja. Tačiau sprendimo realizuoti nepavyko, kadangi jam savaip nebuvo pribrendusi nė viena regiono dalyvė: Sovietų Rusija, moraliai skatinama Vokietijos, buvo pasiruošusi okupuoti ne tik Lietuvą, bet ir Lenkiją, eventualiai atkuriant 1914 m. sieną su Vokietija. Tuo tarpu Lietuva, visą savo dėmesį sutelkusi į tai, kad užvaldytų lenkų dominuojamą Vilnių, iš Sovietų Rusijos pusės didesnės grėsmės neižvelgė ir savo veiksmais faktiškai netgi pasitarnavo Raudonosios armijos žygiui prieš Lenkiją. Bet imperijų atsikūrimo mirażą išskleidė Raudonosios armijos pralaimėjimas prie Varšuvos. O Lenkija po „stebuklo ties Vysla“ nesusilaikė ties aljantų jai nubrėžta linija ir tikėjosi užėmusi Vilnių vienaip ar kitaip pajungti ir visą Lietuvą. Bet Lietuva išsilaikė, nes susilaukė paramos iš užsienio, visų pirma, iš Vokietijos bei Sovietų Rusijos.³⁰ Taip regione susidarė faktinis balansas – savotiškas miškas iš imperinio ir nacionalinio modelių. Tokia padėtis tiesiog dvelkė laikinumu.

²⁷ *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.* T. 2..., s. 159-160.

²⁸ *Ibid.*, s. 182.

²⁹ De CHAMBON, H. *La Lituanie pendant La Conferece de la Paix*. 2 ed. Paris, [1919], p. 175-177; KUMANIECKI, K.W. *Odbudowa państwowości Polskiej. Najważniejsze dokumenty: 1912 – styczeń 1924*. Warszawa, Kraków, 1924, s. 175-177.

³⁰ SENN, A. E. *The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question*. Leiden, 1966, p. 31-46.; WANDYCZ, P. *Soviet-Polish relations, 1917-1921*. Cambridge, 1969, p. 200-290.; LAURINAVIČIUS, Č. *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis*. Vilnius, 1992, p. 131-170.

Po 1920 metų Rusija iš tarptautinio koncerto iškrito ilgesniam laikui. Rusijoje progresavo bolševikinis eksperimentas, įgavęs totaliai ideologizuoto ir beveik neprognozuojamo režimo formą. Tokia įvykių raida komplikavo ir Klaipėdos klausimo sprendimą. Antantės valstybės, nors ir atskyrusios kraštą nuo Vokietijos, nesiryžo jo perduoti Lietuvos valstybei pagal Vakarams įprastą demokratinę procedūrą, nes netikėjo Lietuvos pajėgumu tas procedūras vykdyti. Todėl Klaipėdos krašto prijungimas prie Lietuvos sprendėsi incidentiniu būdu. Bet – ne be Rusijos veiksnio. Kad ir kaip vertintume vadinamąjį 1923 m. sausio 10–15 d. sukilimą, negalima būtų neigti, kad jo santykinai sėkminga baigtis Lietuvai buvo reikšmingai nulemta poveikio iš Rusijos (čia galima būtų prisiminti ir sukilimo išvakarėse Kauno geležinkelio stotyje įvykusį pokalbį tarp Lietuvos ministro pirmininko Ernesto Galvanausko ir RSFSR užsienio reikalų liaudies komisaro Georgijaus Čičerino, ir gandas apie Raudonosios armijos koncentraciją Vakarų kryptimi Antantės valstybėms svarstant – ar neištumti lietuvius iš Klaipėdos jėga, ir t. t.).³¹

Bet tuo metu egzistavusi didelė įtampa tarp Sovietų Rusijos ir Europos neigiamai veikė ir situaciją ties Klaipėda. Galutinis sprendimas dėl Klaipėdos perdavimo Lietuvai įvyko tik 1924 m., kai po ilgų bei dramatiškų derybų konvenciją dėl Klaipėdos krašto autonominiams teisėms Lietuvos sudėtyje pasirašė buvusios Antantės didžiosios valstybės – Didžioji Britanija, Prancūzija, Italija ir Japonija, o su jomis ir Lietuva. Bet gana greitai ryškėjo problema, kad formaliuose dokumentuose fiksuota padėtis netenkino nei Lietuvos, nei Klaipėdos krašto gyventojų daugumos. Ir toji padėtis savotiškai atspindėjo visos Versalio sistemos pagrindinę problemą: naujų, iš esmės rytietiškos kultūros valstybių kūrimasis ant senos, vakarietiškos, bet dar labai gyvybingos civilizacijos pamatų, neturint tam kūrimuisi patikimų garantijų, naujoms valstybėms buvo per sunkus uždavinys.³²

Tiesa, kurį laiką stabilumą regione vis dar bandė palaikyti Lenkija. Užėmusi Vilnių ji pretendavo ir į Klaipėdos uostą, remdamasi motyvu, kad ir jai reikia priėjimo prie jūros. Mat Antantės valstybės vienos – be Rusijos – nesiryžo suteikti Lenkijai Vyslos žiočių su Dancingu (Dancingas liko laisvu miestu su Lenkijos bei Tautų Sąjungos garantijomis). Tačiau lietuviai, dėl tokio Lenkijos plėtojimosi pajutę grėsmę savo identitetui, ne tik darė viską, kad neprileistų Lenkijos prie Klaipėdos, bet ir dėjo pastangas bei viltis į tai, kad Lenkija apskritai būtų išstumta iš buvusių Lietuvos Didžiosios Kuni-gaikštystės teritorijų ir sugražinta į vadinamas jos etnografines ribas. Tokie Lietuvos siekiai objektyviai sutapo tiek su Versalio nuskriaustos Vokietijos, tiek ir su Versalio nepripažintos Sovietų Rusijos interesais, nors subjektyviai tų visų trijų šalių interesai buvo skirtingi. Tokia padėtis formavo perspektyvą, kad Lenkija anksčiau ar vėliau turėjo būti užpulta iš Vokietijos arba iš Rusijos pusės, arba iš abiejų pusių kartu. Taip regione susidarė labai nestabili padėtis, vedanti į naują karą (ypač turint galvoje tai, kad panašių nestabilumo židinių regione būta ne vienas ir ne du).

Reakcija prieš Versalio sistemą

Vakarų valstybės rodė nemaža pastangų, siekdamas padėtį stabilizuoti. Bet vargiai tas pastangas galima būtų vertinti kaip nuosekliai bei adekvačiai deklaruotiems tikslams. Visą tarpukarį Vakarų valstybių demonstruoto oportunistinio kontekste šiandien ypač verta pabrėžti aplinkybę,

³¹ Žr.: 1923 metų sausio įvykiai Klaipėdoje (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. IV) Klaipėda, 1995; *Klaipėdos kraštas 1920–1924 m. archyvuose dokumentuose* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. IX) Klaipėda, 2003.

³² Lietuvos ydingos Klaipėdos krašto valdymo praktikos nušvietimas nėra šio straipsnio tikslas. Lietuvos istoriografijoje šią temą yra nagrinėję: ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto. Kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m.* Lüneburg, 1993; ČIČINIENĖ, D. Tautininkų ir krikščionių demokratų bendradarbiavimas sprendžiant Klaipėdos prijungimo problemą. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001/2. Vilnius, 2002, p. 113–145.

kad nebuvo dėta pakankamai pastangų siekiant stabilumo vietoje konstitucinės Rusijos pabandyti išnaudoti bolševikų sukurtą SSRS. Mat toji nauja sovietinė galybė, nors ir likdama grėsminga bei nepatraukli, vis dėlto laikui bėgant buvo beigyjanti tam tikrų prognozuojamos tarptautinės partnerės bruožų. Istoriografijoje teigiama, kad jau nuo 3-iojo dešimtmečio vidurio sovietai nebebuvo linkę veltis į karinį konfliktą Europoje.³³ O nuo 4-ojo dešimtmečio, ypač po nacių atėjimo į valdžią Vokietijoje, Sovietų Sąjunga darėsi kone pagrindiniu veiksmu, deklaruojančiu pasiryžimą stabdyti vokiškąjį revizionizmą. Toks SSRS kursas sietinas visų pirma su jos užsienio reikalų liaudies komisaro Maksimo Litvinovo iniciatyvomis.³⁴ Nors ir ne be išlygų, galima teigti, kad SSRS bendrame kolektyvinio saugumo sistemos kontekste turėjo potencialo suvaidinti konstruktyvų vaidmenį Rytų Europoje – bent jau kur kas konstruktyvesnį, nei ji tą vaidmenį atliko vėliau, jau Europai pasukus į naują karą, kai iš esmės visi tramdomieji veiksniai, išskyrus gryną karinę jėgą, buvo išnykę.

Taigi tarpukariui įpusėjus, kada dar galima buvo gelbėti ar taisyti Versalio sistemą, vyraujantys procesai Europoje pasuko kitu keliu. Ir to posūkio ištakų reikia ieškoti ne tiek Rytuose, kiek Vakaruose. Maždaug nuo 4-ojo dešimtmečio Vakarų valstybėse – ir visų pirma Britanijoje – ėmė išivyrauti politinė srovė, pasižyminti ypatingu konservatyvumu bei panieka viskam, kas neatitiko vadinamųjų tradicinių Vakarų civilizacijos standartų. Savo praktine politika minima srovė pasuko retrogradišku keliu. Vietoje suverenių nacionalinių valstybių Vidurio Rytų Europoje nuspręsta leisti regione išivyrauti revanšistinei Vokietijai. Teigta, kad tokiu būdu Europoje susidarys stabili padėtis.³⁵ Taip prasidėjo liūdnei pagarsėjusi vadinamieji Vokietijos nuraminimo (*appeasement*) politika. Faktiškai tai reiškė Versalio sistemos griovimą tiek teorine, tiek ir faktine prasmėmis. Pagal tokį kursą, geopolitiniai procesai Rytų Europoje tarsi turėjo pasisukti radikaliai atgal – gal į XIX amžių, o galbūt ir į daug senesnius laikus. Pagal nacių direktyvas, Vokietijos erdvinės plėtros į Rytus atskaitos tašku turėjo būti laikoma ta vieta, kur prieš 600 metų toji plėtra buvo sustabdyta ties Čiudu ir Tanenbergu.³⁶

Bet kad ir kaip būtų keista, toks posūkis kurį laiką vystėsi stebėtinai lengvai, be jokio rimtesnio pasipriešinimo. Nacių valdoma Vokietija, per trumpą – kelerių metų – laikotarpį nusimetė visus Versalio taikos sutarties jai uždėtus apribojimus ir ėmė grobti teritorijas iš naujai sukurtų valstybių, kryptingai plėtodamasi Rytų link. Tokia plėtotė galėjo sėkmingai vystytis nemaža dalimi dėl to, kad ji buvo dangstoma iškreipta ideologine interpretacija: esą nacistinės Vokietijos reakcija vykusi ne prieš nacionalinį principą kaip tokį, o tik prieš azijinę rusišką grėsmę, keliamą Europos civilizacijai. Todėl Vidurio Rytų Europos valstybės, užuot telkęsi prieš joms iškilusią mirtiną grėsmę, užsiėmė savotišku savęs pačių testavimu – kuri gi iš jų geriau atitinkanti Europos standartus.

Lietuva viena pirmųjų pajuto nacizmo reakcijos pavojų Klaipėdos krašte. 1934–1935 m. pasinaudojusi Prancūzijos ir SSRS kuriama kolektyvinio saugumo sistema, Lietuvos vyriausybė buvo užsimojusi tramdyti tą reakciją. Kaune netgi surengtas įtariamų nacių veikėjų parodomasis procesas. Tačiau tuo pačiu metu stiprėjančios *appeasement* tendencijos tame procese formavo ne nacizmo tramdymo, o Lietuvos valdžios biurokratinio savivaliavimo tautos apsisprendimo atžvilgiu Klaipėdos krašte įvaizdį. Netrukus Lietuvos valdžiai teko savo užmojų atsisakyti. Kartu buvo sužlugdytos pastangos suformuoti vadinamąjį Rytų paktą, turėjusį tramdyti nacių ekspansiją, ir galų

³³ LANE, T. A. Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin. Peoples Commissar for Foreign Affairs, 1918-1930. In *The Diplomats 1919-1939*. Princeton, 1994, p. 234-282; KASPARAVIČIUS, A. *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė*. Vilnius, 1996.

³⁴ ROBERTS, H. L. Maxim Litvinov. In *The Diplomats, 1919-1939*. Ed. by G. CRAIG, F. GILBERT. New Jersey, Princeton, 1981, p. 344-377.

³⁵ TAYLOR, J. *A Reevaluation of Cockburn's Cliveden*. Prieitis per internetą <http://userwww.sfsu.edu/~epf/1999/taylor.html> [žiūrėta 2009 06 17].

³⁶ Ištraukos iš nacistinės literatūros. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1074, l. 337–338, 354.

gale 1938 m. Miunchene buvo sužlugdyta pati Europos kolektyvinio saugumo sistema. Istoriskai žiūrint nenuostabu, kad tokiame kontekste Lietuva prarado Klaipėdą. Vis dėlto šiandien yra prasmės dar kartą detaliau prisiminti, kaip tai vyko.

Dar kartą apie tai, kaip Lietuva prarado Klaipėdą

Vokietijos kryptingo spaudimo Lietuvai, siekiant atplėšti nuo pastarosios Klaipėdą, pradžia galima laikyti 1938 m. pavasarį, kai Europoje prasidėjo revizionistinių teritorinių pertvarkymų kampanija. Tų metų kovo 11 d. Vokietija be pasipriešinimo užgrobė Austriją, o Lenkija kovo 17 d. ultimatumu pareikalavo, kad Lietuva užmegztų su ja diplomatinius santykius. Beje, santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos normalizavimo siekį galima būtų vertinti pozityviai – tik atliktą ne tokiu metodu, kokį panaudojo Lenkija ir ne tuo metu, kada tai buvo padaryta. Reikalas tas, kad Lenkija reikalaujama diplomatinių santykių su Lietuva, siekė ne tiek normalizuoti regione padėtį, kiek stiprinti savo, kaip didelės, pusiausvyrą laikančios valstybės, įvaizdį. Varžydamosi dėl įtakos regione Lenkija stengėsi neatsilikti nuo Vokietijos, ir nenuostabu, kad galų gale tų dviejų valstybių elgesys tarptautinėje arenoje darėsi panašus.

1938 m. kovo 18 d., tai yra kai Lietuvos vyriausybė dar turėjo vilties ryšium su Lenkijos spaudimu sulaukti kokios nors paramos iš kitų valstybių, Hitleris davė įsakymą užimti Klaipėdos kraštą „iki Dubysos“, jeigu kils karas tarp Lietuvos ir Lenkijos.³⁷ Tą pačią dieną Reicho užsienio reikalų ministras Joachimas Ribbentropas Lietuvos pasiuntiniui Berlyne Jurgiui Šauliui perskaitė vadinamuosius 11 reikalavimų, pagal kuriuos Lietuva privalėjo Klaipėdos krašte atšaukti karo padėtį, paleisti kalinamus nacistinius veikėjus ir kitaip neslopinti jų veiklos krašte. Tie reikalavimai Ribbentropo buvo motyvuojami būtinumu laikytis krašto autonomijos statuto.³⁸ Lietuvai praktiškai tai reiškė palikti Klaipėdos kraštą savieigai su neišvengiama jo praradimo perspektyva.

Beje, toks beveik suderintas Lenkijos ir Vokietijos spaudimas Lietuvai tapo galimas didele dalimi dėl to, kad tuo metu dėl įvairių priežasčių sparčiai mažėjo Sovietų Sąjungos įtaka regione.

Vis dėlto Lietuvos padėtis 1938 m. pavasarį dar neatrodė beviltiška. Ribbentropas savo reikalavimus pateikė nenurodydamas terminų ir labiau pageidavimo forma.³⁹ Kita vertus, Lietuva tuo metu dar jautė Klaipėdos konvencijos signatarių – Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos – paramą. Lietuvos pasiuntiniui Londone Broniui Balučiui *Foreign Office* buvo pasakyta, jog karo padėtis Klaipėdos krašte „techniškai“ statutui neprieštarauja, ir tik patarta siekti, kad santykiai su krašto gyventojais „būtų sklandūs“. Panašią nuomonę reiškė ir Paryžius.⁴⁰ Pagaliau užmezgusi diplomatinius santykius su Lenkija, Lietuva galėjo tikėtis tam tikros paramos ir iš Varšuvos, kuri Klaipėdos problemai nebuvo abejinga.

Šiaip ar taip Lietuvos vyriausybė atšaukti karo padėtį Klaipėdos krašte neskubėjo ir kurį laiką bandė apsiriboti tik dalinėmis nuolaidomis krašto vokiečiams (pavyzdžiui, paleidžiant iš kalėjimo nuteistuosius 1935 m. procese). Kartu mėginta iš Berlyno išgauti Lietuvos sienų garantiją (nepuolimo paktu).⁴¹ Matyt, tikėta tokio siekio realumu, kadangi Berlynas nuo 1938 m. pavasario daugiausia buvo užsiėmęs Sudetų

³⁷ TAUBER, J. *Klaipėdos kraštas: tarp Lietuvos ir Vokietijos*. Rankraštis. [2007], p. 83.

³⁸ 1938 m. kovo 29 d. J. Šaulio pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 327–331.

³⁹ Kiek vėliau, gegužės 21 d., Reicho atstovai patikslino, kad Klaipėdos problemos sprendimui lietuviams duodama pusė metų (NAVICKAS, K. *TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 m.* Vilnius, 1966, p. 223; ŁOSSOWSKI, P. *Klaipėda kontra Memel...*, p. 146).

⁴⁰ 1938 m. gegužės 11 d. B. Balučio pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 287–290; Beje, *d’Orsėjaus* krantinėje patarta vengti derybų su vokiečiais. Žr.: 1938 m. balandžio 23 d. Klimo pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 312.

⁴¹ 1938 m. gegužės 9 d. pasiuntinybės Berlyne patarėjo K. Karečkos pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 291–296; 1938 m. birželio 25 d. Lozoraičio ataskaita apie pokalbį su Ribbentropu. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1891, l. 22–27.

krize. Praktiškai tai reiškė, kad Lietuvos vyriausybė tikėjosi išlaikyti *status quo*, pasileisdama *appeasement* politikos farvateriu. Tačiau Berlyno atsakas buvo trumpas: kol Lietuva Klaipėdos krašte nevykdė statuto, tol Lietuvos sienų pripažinimas negalimas.⁴² O kadangi statuto interpretacijos buvo gana neapibrėžtos, tai taip pat liko neapibrėžta ir perspektyva normalizuoti santykius su Vokietija.

Tuo tarpu vadinamosios Sudetų krizės metu sprendėsi ne tik Čekoslovakijos, bet ir viso Vidurio Rytų Europos regiono likimas. Nuo 1938 m. vasaros kiekviena Europos valstybė, taip pat ir Lietuva, susidūrė su dilema: ar kolektyvinėmis priemonėmis, eventualiai pagal išpareigojimus Tautų Sąjungai, bandyti stabdyti vokiečių agresiją, ar pasukti individualistiniu vadinamojo neutraliteto politikos keliu. Kaip minėta, Lietuvos vyriausybė Klaipėdos klausimu dar nuo 1938 m. pavasario buvo pasukusi nuolaidžiavimų Vokietijai keliu. Tačiau kolektyvinio saugumo klausimu, ypač kiek jis siejosi su Tautų Sąjunga, Lietuvos vyriausybė iki pat 1938 m. rudens bandė laikytis kolektyvinių išpareigojimų. Beje, pasataraja linkme orientavosi ir didžioji dalis Lietuvos visuomenės (Sudetų krizės metu Lietuvoje vyravo simpatijos Čekoslovakijai). Tačiau dėl tokios savo orientacijos Lietuva patyrė stiprų spaudimą, visų pirma iš Vokietijos, taip pat ir iš kitų valstybių: Italijos, Lenkijos, Britanijos, Skandinavijos ir – *last but not least* – iš Estijos bei Latvijos.⁴³

Žinoma, minimų valstybių pozicija buvo grindžiama nevienodais motyvais. Vokietijai, užsibrėžusiai tikslą griauti Versalio sistemą, rimta kliūtis tokia kelyje buvo Tautų Sąjunga ir visos kitos iš principo kolektyvinės saugumo struktūros (visų pirma dar 1935 m. sudarytos savitarpio pagalbos sutartys tarp Prancūzijos, Čekoslovakijos ir SSRS). Britanijoje ir Prancūzijoje išgalint nuostatomis, kad Versalio sistemos netobulumai galėtų būti neutralizuoti vokiečių „apsisprendimo patenkinimu“, į Vokietijos revizionizmą imta žiūrėti atlidžiai – vesta *appeasement* politika. Tuo tarpu Baltijos valstybėms (Latvijai ir Estijai) kolektyvinės priemonės prieš Vokietiją, pagal Tautų Sąjungos įpareigojimus, asocijavosi visų pirma su Sovietų Sąjungos karinių pajėgų praleidimu per jų teritorijas ir iš to išplaukiančiomis eventualiomis grėsmingomis pasekmėmis jų suverenitetui.

Tokią grėsmę jautė ir Lietuva. Tačiau objektyvi Lietuvos padėtis turėjo specifika. Dar nuo 1920 metais susidariusios padėties Lietuva į sovietinį veiksni linko žiūrėti kaip į savotišką geopolitinę atramą, kaip minimum neutralizuojančią kitas didesnio intesyvumo grėsmes, visų pirma, kylančias iš Lenkijos, o po nacių atėjimo į valdžią – ir iš Vokietijos. Taigi dėl tos specifinės Lietuvos padėties nuo 1920 metų tarp Lietuvos ir Sovietų Rusijos buvo nusistatę ypatingi santykiai, vadinamoji Kauno–Maskvos ašis, kurią vienareikšmiškai vertinti nebūtų teisinga. Viena vertus, toji ašis buvo užsirekomendavusi kaip kelianti grėsmę Pabaltijo regione nusistovėjusiam *status quo*. Bet kita vertus, į tą ašį galima žiūrėti kaip į veiksni, lėmusį galimybes Lietuvos valstybei išlikti kaip subjektiui, ypač 3-iajame dešimtmetyje egzistavusių grėsmių akivaizdoje; o nuo 4-ojo dešimtmečio toji ašis galėjo pasitarnauti stabdant kylantį nacistinį revizionizmą apskritai ir konkrečiai – Klaipėdoje.

Po Lenkijos ultimatumo 1938 m. kovo mėn., kai Lietuvoje norėtos paramos iš SSRS nesulaukta, ryšiai tarp Kauno ir Maskvos silpo. Bet dar labiau juos turėjo silpninti eventualus Lietuvos atsiribojimas nuo kolektyvinio saugumo įpareigojimų ir posūkis neutraliteto politikos link. Tuo tarpu Lietuvos valdžiai pradėjus daryti nuolaidas Klaipėdos vokiškajai bendruomenei, pastarosios antilietuviškos nuotaikos tik stiprėjo. Birželio mėn. ryšium su Vokietijos laivų vizitu Klaipėdoje nacistai ten surengė kruvinas riaušes. Jas malšinant Lietuvos valdžia suiminėjo vokiečius, o krašto policija – lietuvius. Taigi Klaipėdos krašte formavosi dvi valdystė.⁴⁴ Tokioje situacijoje Lietuvos

⁴² 1938 m. gegužės 20 d. Karečkos pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 277–285.

⁴³ LAURINAVIČIUS, Č. Sudetų krizė 1938 m. ir Lietuva. *2009 05 14–16 Lietuvos ir Čekijos konferencijos medžiaga*. Rankraštis.

⁴⁴ NAVICKAS, K. Op. cit., p. 225; ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 264–265; ŁOSSOWSKI, P. *Klaipėda kontra Memel...*, p. 148.

vyriausybė dar pabandė paramos ieškoti Sovietų Sąjungoje. 1938 m. vasarą į Maskvą buvo nuvykęs žinomas lietuvių politikas Antanas Merkys. Jį priėmė pats Litvinovas.⁴⁵ Tačiau to rezultatas – iš sovietų pusės sulaukta tik deklaratyvių paraginimų „griežtinti režimą prieš fašizmą“ be aiškesnių įsipareigojimų tokio kurso atveju Lietuvą paremti. (Sovietai, matydami Europoje bendrą nuolaidžiavimo nacių ekspansijai tendenciją, patys taip pat rezervavo savo kolektyvinius įsipareigojimus.) Visa tai tik aštrino Lietuvos apsisprendimo dilemą.

Panašu, kad Lietuvos vyriausybė buvo paskutinė iš Europos šalių, apsisprendusių atsiriboti nuo kolektyvinių įpareigojimų. Tai buvo padaryta Lietuvos užsienio reikalų ministro Stasio Lozoraičio pareiškimu rugsėjo 21 d. Tautų Sąjungos Asamblėjoje. Tuo žingsniu, vaizdžiai tariant, buvo atsiribota nuo geopolitinių atramų, ant kurių galėjo laikytis Lietuvos valstybė. Beje, kaip tik tuo metu Sudetų krizė buvo pasiekusi lemtingą ribą, kai sprendėsi klausimas: ar nacių agresijai bus duotas kolektyvinis atkirtis, ar Čekoslovakijos suverenitetas bus palaidotas. Neabejotina, kad Lietuvos pasirinkimą lėmė siekis įtikti – kiek tai buvo įmanoma – Vokietijos ir Britanijos pageidavimams. Vadovautasi viltimi, kad išlaikant Londono palankumą Vokietijos apetitai Klaipėdos nesieks.

Kurį laiką atrodė, kad tokios viltys pasiteisino. Netrukus po Miuncheno konferencijos iš Britanijos atėjo žinia, kad Hitleris neva davęs Chamberlainui pažadą „palikti Klaipėdą kaip yra tol, kol lietuviai laikysis statuto“⁴⁶. Gavus tokią žinią Kaune lyg ir lengviau atsikvėpta ir dėl nuolaidų Klaipėdos krašte nebeskubėta: karo padėties atšaukimas atidėtas, nors prieš tai planuota jį naikinti dar rugsėjo mėnesį arba tuojau po to, kai išsispręs Sudetų krizė.⁴⁷ Be to, nuo 1934 m. veikusiame Tautos ir Valsybės gynimo įstatyme nutarta padaryti papildymus, kuriais galima būtų kontroliuoti padėtį krašte ir po karo padėties atšaukimo. Pasitikėjimo Lietuvai, be tariamų Hitlerio pažadų, vis dar teikė Londono ir Paryžiaus reiškiamą nuomonę, kad karo padėtis Klaipėdos statutui neprieštaraujanti.⁴⁸

Tačiau žinios apie Hitlerio pažadus dėl Klaipėdos tebuvo angliškasis *wishful thinking*, arba tiesiog blefas. Kaip rodo Reicho dokumentai, jau spalio 21 d. Hitleris patvirtino savo kovo 18 d. duotą įsakymą ruošti užimti Klaipėdą „artimiausiu metu“. Lapkričio 24 d. tas nurodymas buvo dar kartą patvirtintas.⁴⁹ Beje, Lietuvos generalinis konsulas Karaliaučiuje dar spalio 20 d. pranešė į Kauną apie Hitlerio apsisprendimą imti Klaipėdą, ir kad tai planuojama atlikti 1939 m. pavasarį.⁵⁰ Būta ir daugiau panašių išpėjimų.

Bet ir be informacijos apie slaptus Reicho vadovybės sprendimus Lietuvos vyriausybė netruko pajusti, kad iš Berlyno nėra ko gero tikėtis. Nuo spalio mėnesio pradžios Lietuvos atžvilgiu prasidėjo diplomatiniai ir propagandiniai priekaištai. Pradžioje, kodėl neatšaukiama karo padėtis.⁵¹ Kai lapkri-

⁴⁵ 1938 m. liepos 24 d. J. Baltrušaičio pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1215, l. 201.

⁴⁶ 1938 m. spalio 4 ir 6 d. Balučio pranešimai į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 248–254; 1938 m. spalio 4 d. Balučio pokalbis telefonu su Urbšiu. *LCVA*, f. 648, ap. 1, b. 8, l. 169; 1938 m. gruodžio pabaigoje paaiškėjo, kad tariamo Hitlerio pažado vokiečių stenogramose nebūta. Žr.: 1938 m. gruodžio 29 d. Rabinovičiaus pranešimas iš Londono. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 8.

⁴⁷ 1938 m. rugsėjo 20 d. Lozoraičio pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2085, l. 67; Iš to pranešimo matyti, kad tuo metu jau buvo duotas pažadas vokiečiams karo padėtį atšaukti.

⁴⁸ 1938 m. spalio 17 d. Klimo pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2085, l. 61–63; 1938 m. spalio 21 d. H. Rabinovičiaus pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2085, l. 60.

⁴⁹ ŠKIRPA, K. *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*. Chicago–Vilnius, 1999, p. 147.

⁵⁰ 1938 m. spalio 20 d. Dymšos pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2085, l. 241–242.

⁵¹ Jau spalio 5 d. Berlyne J. Šauliui reikė nepasitenkinimą Politinio departamento direktorius E. Woermanas, po dviejų dienų Kaune dar aštriau su Lozoraičiu kalbėjo Vokietijos pasiuntinys E. Zechlinas. Pretekstas spaudimui eskaluoti tapo vokiečių jūrininko žūtis Klaipėdos krašto pasienyje (žr.: Lietuvos diplomatų pranešimai apie padėtį Klaipėdoje. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 211–212, 229, 231, 243–244, 247; GAIGALAITĖ, A. Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo. *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*. Kaunas, 1999, p. 315–316; ŁOSSOWSKI, P. *Klaipėda kontra Memel...*, s. 150–152.).

čio 1 d. karo padėtis buvo atšaukta (ir praktiškai įvykdyti visi 11 reikalavimų), spaudimas iš Berlyno tik stiprėjo. Priekaištauta dėl Lietuvos policijos nepašalinimo iš Klaipėdos krašto, dėl gubernatoriaus naudojamo veto seimelio sprendimų atžvilgiu, dėl krašto gyventojų karinės prievolės, reikalaujama bevizio susisiekimo tarp krašto ir Reicho ir t. t.⁵² Be to, panaikinus karo padėtį krašte viešai pradėjo reikštis vietiniai naciai. Jų lyderis Ernstas Neumannas atvirai paragino prieš lietuvius naudoti „kumščio teisę“. Krašte ėmė siautėti teroras.⁵³ Faktiškai Lietuva jau buvo beprarandanti krašte kontrolę. Tokiomis aplinkybėmis artėta prie rinkimų į Klaipėdos krašto seimelį, numatytų gruodžio 11 d. Galima buvo pagrįstai prognozuoti, kad rinkimus laimėjus provokiškoms jėgoms, jos skelbs „apsisprendimo teisę“, t. y. Klaipėdos krašto atskyrimą nuo Lietuvos ir prijungimą prie Vokietijos.

Beje, po Miuncheno pakto pasekmių Vokietijai pradėjus didinti spaudimą Lietuvai greitai paaiškėjo, kaip susilpnėjo Britanijos pozicijos regione. Į lietuvių diplomatų prašymus padėti *Foreign Office* buvo atsakoma tik neaiškiais išsiskyrimais.⁵⁴ Reikėtų dar pridurti, kad silpstant strateginėms Britanijos pozicijoms, Londone susirūpinta visų pirma savais ir grynai egoistiniais interesais. Tuo metu, kai Lietuvai ypač reikėjo Londono paramos, iš ten šalia silpnų ir neapibrėžtų patarimų buvo sulaukta... protestų dėl galimų Lietuvos nuolaidų Vokietijai Britanijos sąskaita prekybos srityje bei – kas ypač stebina – dėl eventualių Britanijos teisių suvaržymo Lietuvai kartu su Baltijos šalimis priimant įstatymą dėl jų neutraliteto (į kurią Baltijos valstybes pasukti pats Londonas ir paskatino).⁵⁵ Iš Paryžiaus ėjo ne linksmesnės naujienos. Gruodžio 6 d. buvo pasirašyta Prancūzijos ir Vokietijos nepuolimo deklaracija, pagal kurią Berlynui buvo paliktos laisvos rankos Rytuose.⁵⁶

Taigi Lietuvos padėtis darėsi nepavydėtina. 1938 m. lapkričio–gruodžio mėn. archyviniai dokumentai rodo desperatiškas Lietuvos valdžios priemonių, kuriomis pavyktų sušvelninti Reicho spaudimą, paieškas. Buvo pakeistas pasiuntinys Berlyne: vietoje nuosaikaus Jurgio Šaulio paskirtas provokiškos orientacijos Karys Škirpa. Reorganizuota vyriausybė: vietoje S. Lozoraičio užsienio reikalų ministru paskirtas Juozas Urbšys. Kartu ieškota galimybių susitikti su Vokietijos vadovais – Ribbentropu ar net pačiu Hitleriu – siekiant išsiaiškinti, ką dar turi padaryti Lietuvos valdžia, kad Reichas liktų patenkintas.⁵⁷ Kaunas buvo pasiruošęs sutikti net su radikaliu Klaipėdos krašto statuto keitimu, paliekant Klaipėdai laisvojo miesto statusą (kaip Dancingo).⁵⁸

⁵² Lietuvos diplomatų pranešimai apie padėtį Klaipėdoje. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 166–169, 170–173, 179–183, 184–188, 194, 210, 211–212, 221–225; ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 115; ŁOSSOWSKI, P. *Klaipėda kontra Memel...*, s. 155–156.

⁵³ 1938 m. gruodžio 7 d. Balučio ataskaita apie pokalbį su Collier. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 106–116; ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 288–300.

⁵⁴ Žr.: Lietuvos diplomatų pranešimai apie Britanijos politiką. *LVCA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 5–7, 106–116, 129–131, 135, 136, 141, 142; f. 648, ap. 1, b. 8, l. 181; SKIRIUS, J. *Lietuvos valstybininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880–1967)*. Vilnius, 2001, p. 456–462.

⁵⁵ 1938 m. lapkričio 25 d. Britanijos protesto nota Baltijos valstybėms. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2089, l. 84–86; b. 2020, l. 284–286; Britų informacinis biuletėnis. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1878, l. 75–79.

⁵⁶ *Historia diplomacji polskiej*, T. IV: 1918–1939. Warszawa, 1995, s. 583; KITCHEN, M. *Europe between the Wars*. London, 2006, p. 412.

⁵⁷ Žr.: Lietuvos diplomatų pranešimai apie Vokietijos politiką. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 137–139, 145, 146–147, 148–149, 150–152, 156, 157, 159, 160, 166–169, 170–173; Balutis dėl Lietuvos diplomatinės tarnybos pakrikimo įtarė net sabotažą (žr.: 1938 m. gruodžio 7 d. Balučio pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 648, ap. 1, b. 8, l. 199–219); Lietuvos vyriausybės padėtį papildomai komplikavo Smetonos režimui opozicinių jėgų („Bendro žygio“) agitacija už suartėjimą su Vokietija (žr.: ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 300–302). Tokiame kontekste gana drastiškai išsiskyrė pasiuntinio Paryžiuje Petro Klimo pozicija: jis siūlė sutraukti į Klaipėdos kraštą kariuomenę ir pakelti propagandinį triukšmą prieš Vokietijos agresiją, tuo tikintis priversti Berlyną derėtis; kita vertus, teigta Klimo, „bombų nebijome, nes nėra ką bombarduoti, išskyrus bakūzes ir Kauno erzacpastatus“ (1938 m. lapkričio 21 d. ir gruodžio 2 d. P. Klimo laišakai į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 129–131, 166–169).

⁵⁸ ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 117–118; Lietuva Klaipėdos krašte dar tebelaikė savo karines pajėgas, Lenkija Dancingo krašte tokios teisės neturėjo.

Tačiau iš Berlyno jokio pozityvaus atsako nesulaukta. Ten tuo metu buvo priimta nuostata – vengti oficialių susitikimų su lietuviais ir neatskleisti tikrųjų planų. Tikėtasi, jog demoralizuota bei įvaryta į kampa Lietuva pasiduos Berlyno valiai ir pati „savo noru“ gražins Klaipėdą Reichui.

Gruodžio 11 d. Klaipėdos krašte įvykusiuose seimelio rinkimuose absoliuti dauguma atiteko vokiškajam sąrašui – 25 vietos iš 29. Tačiau po rinkimų seimelio sušaukti neskubėta, ir atitinkamai liko neskelbtas krašto apsisprendimas. Maža to, po rinkimų padėtis ėmė normalizuotis, įtampa atslūgo. Buvo akivaizdu, kad vietiniai nacistai savo užmojams pritarimo iš Berlyno negauna. Imta spėlioti, kad įtakos tam galėjęs turėti tuoj po rinkimų, gruodžio 12 d., Britanijos ir Prancūzijos demaršas Berlynui. Formalus demaršo turinys buvo toks: Klaipėdos krašto konvencijos signatarės reiškę nuomonę, kad Vokietijos vyriausybė galinti paskatinti krašto gyventojus laikytis statuto. Be to signatarės esančios pasirengusios diskutuoti su Berlynu „visais galimais klausimais“⁵⁹. Tačiau kaip paaiškėjo vėliau, jau po karo, iš Vokietijos užsienio politikos dokumentų, minimas demaršas Berlynui didesnio įspūdžio nepadarė. Netgi priešingai, jis tik atskleidė Vakarų valstybių bejėgiškas pastangas įsipiršti į galimas diskusijas Klaipėdos krašto likimo klausimu. Ir nors tokios diskusijos tuo metu, tikėtina, būtų privedusios prie naujo Miuncheno, netgi tokia perspektyva Berlyno nebeatenkino. Todėl ten buvo priimta instrukcija – į demaršą tiesiog „nekreipti dėmesio“⁶⁰.

Dokumentai liudija, kad dar gerokai iki rinkimų, pačiomis paskutinėmis lapkričio dienomis, Reicho vadovybė apsisprendė Klaipėdos atplėšimo nuo Lietuvos akciją atidėti. Tokį sprendimą lėmė ne Vakarų valstybės su savo progresuojančiu oportunizmu, o tam tikri konjunktyviniai pokyčiai regione. Reikalas tas, kad Berlynas tuo metu (nuo spalio vidurio) buvo pradėjęs spaudimą Varšuvai, siekdamas pastarąją pajungti savo valiai: iš Lenkijos reikalauta Dancingo, ekstrateritorinio tranzito ir prisijungimo prie Antikominterno pakto; už tai Lenkijai netgi siūlyta kompensacija Lietuvos sąskaita.⁶¹

Tačiau Varšuvai siūlomas paklusnaus satelito vaidmuo buvo nepriimtinas. Siekdama sustiprinti savo pozicijas, ji atnaujino seniai nutrauktą dialogą su Maskva, ir lapkričio 26 d. buvo pasiektas tam tikras rezultatas: Lenkija su SSRS bendru komunikatu patvirtino 1932 m. pasirašytą tarpusavio nepuolimo paktą.⁶² Lenkijos ir SSRS suartėjimo apraiška galėjo turėti nemažą reikšmę ir Lietuvai, kadangi tiek Lenkija, tiek ir Sovietų Sąjunga jautė grėsmę sau dėl Vokietijos siekių Klaipėdoje.

Beje, Maskva buvo linkusi bendravimui su Varšuva suteikti konkretesnį turinį sutariant dėl bendrų garantijų Baltijos valstybėms.⁶³ Be to, sprendžiant iš Lenkijos karo atašė Lietuvoje Leono Mitkiewicziaus atsiminimų, jo kolega iš SSRS Ivanas Korotkichas 1938 m. gruodžio mėnesį netgi buvo kėlęs idėją apie SSRS ir Lenkijos karinį aljansą siekiant stabdyti eventualų Vokietijos veržimąsi link Lenkijos bei Pabaltijo. Mitkiewiczui ta idėja pasirodžiusi verta dėmesio, ir jis užklauses vadovybės Varšuvoje nuomonės, bet atsakymo iš ten taip ir nesulaukęs.⁶⁴ Matyt, Varšuvai ne tik karinio, bet ir politinio aljanso su Maskva būta per daug.

⁵⁹ The New Commonwealth Information Biulleten. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1878, l. 79; TAUBER, J. Op. cit., p. 112.

⁶⁰ TAUBER, J. Op. cit., p. 113.

⁶¹ Žr.: *Przegląd Powszechny*: 1939 m. sausis. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1074, l. 425; *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*, T. II: 1933-1939. Red. T. JĘDRUSZCZAK, M. NOWAK-KIELBIKOWA. Warszawa, 1996, s. 201-204.

⁶² *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*. T. II: 1933-1939, s. 188; *Historia dyplomacji polskiej*, T. IV, s. 578-580.

⁶³ 1938 m. lapkričio 26 d. J. Baltrušaičio pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2035, l. 11; 1938 m. gruodžio 15 d. Balučio pranešimas apie pokalbį su SSRS pasiuntiniu I. Maiskiu. *LCVA*, f. 648, ap. 1, b. 8, l. 227.

⁶⁴ MITKIEWICZ, L. *Kauno atsiminimai (1938-1939)*. Vilnius, 2002, p. 137-147.

Kad ir kaip būtų, visgi yra pagrindo manyti, kad 1938 m. lapkričio pabaigoje pasirodę Varšuvos ir Maskvos aljanso kontūrai vertė Berlyną stabtelėti. Pagal *Auswärtiges Amt* dar lapkričio 25 d. paruoštą scenarijų, Klaipėdos prijungimas prie Reicho turėjęs įvykti tuoju pat po rinkimų „stichiško apsisprendimo pagrindu“. Kaip pažymima tame scenarijuje, įvykių eiga tokiai akcijai buvo pribrendusi tiek, kad ją sustabdyti galėjęs „tik Fiurerio vienareikšmis įsakymas“.⁶⁵ Bet jau lapkričio 28 d. toks įsakymas, regis, buvo duotas: tą dieną Reicho saugumo viršininkas Reinhardas Heydrichas informavo Ribbentropą, kad „atsižvelgiant į bendrą politinę situaciją stichiška įvykių eiga Klaipėdos krašte Reichui nepageidautina“⁶⁶. Kitą dieną Berlynas užklausė Zechlino, kiek tikėtina, kad lietuviai savo noru atiduotų Klaipėdą.⁶⁷ Iš Zechlino atsakymo buvo matyti, kad tokios tikimybės nėra, nes lietuviai „tikisi garantijų iš Lenkijos ir Sovietų Rusijos“.⁶⁸ Gruodžio pirmomis dienomis jau visos atitinkamos Reicho struktūros buvo informuotos, kad akcija Klaipėdoje „dar kartą atidedama“⁶⁹.

Neaišku, kiek Berlyne turėta informacijos apie lenkų–sovietų dialogo eigą, bet prieinami Vokietijos užsienio reikalų ministerijos dokumentai leidžia susidaryti apytikrį vaizdą, kaip tuo metu Reicho vadovybės samprotauta: kadangi Lietuva, prispausta dėl Klaipėdos, nelinkusi nusileisti, ji galinti kreiptis paramos į Lenkiją, o iš pastarosios buvo tikėtini tokie veiksmai: arba Lenkija suteikia pagalbą Lietuvai, o tokiu atveju iš už lenkų nugaros galėtų išdygti ir raudonarmiečių veiksny, arba Lenkija galėtų pareikalauti iš Reicho kompensacijos, o tai prieštarautų Reicho interesams.⁷⁰ (Matyt, Reichas tuo metu buvo nusistatęs tik pats spręsti, kam ir kokią kompensaciją duoti, o ne būti priverstas tai daryti.)

Sąlyginai susilpnėjęs spaudimui iš Vokietijos pusės, Lietuva ėmė jausti vis didesnę dėmesį Klaipėdos reikalais iš Lenkijos pusės. Lietuva tokią Lenkijos iniciatyvą sutiko palankiai. 1938 m. gruodžio viduryje į Varšuvą vizito buvo nuvykęs A. Merkys. Kaunas planavo tam vizitui suteikti tik „asmeninį“ pobūdį, bet Varšuvoje Merkys buvo sutiktas su didele valstybine pagarba.⁷¹ Netrukus, gruodžio 22 d., tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo pasirašyta prekybos sutartis. Varšuva akivaizdžiai rodė suinteresuotumą vykdyti tranzitą per Klaipėdos uostą. Nuo 1938 m. pabaigos ir pirmaisiais 1939 m. mėnesiais Lenkijos spaudoje pasirodė daug įvairių publikacijų, kuriose kelta Klaipėdos uosto svarba Lietuvai ir reikštas paskatinimas pastarajai atlaikyti Vokietijos spaudimą. Lietuvoje galėjo susidaryti vaizdas, kad Lenkija pasirengusi rimtai angažotis Klaipėdos gynimo reikalui.⁷²

Deja, realybė buvo tokia, kad Lenkija, vesdama balansavimo politiką tarp savo didžiųjų kaimynių ir praktiškai praradusi sąjunginius ryšius su Vakarų valstybėmis, buvo aiškiai per silpna daryti kokį nors didesnę poveikį Pabaltijyje apskritai ir konkrečiai Klaipėdos reikalams. Panašu, kad tuometinis Lenkijos užsienio politikos šefas Jozefas Beckas buvo linkęs tik imituoti dėmesį Klaipėdai, tuo siekdamas nukreipti Vokietijos spaudimą nuo Lenkijos reikalų. Ypač turint galvoje tai, kad Vokietijos ekspansija Klaipėdos

⁶⁵ TAUBER, J. Op. cit., p. 89; ŁOSSOWSKI, P. *Klajpeda kontra Memel...*, s. 157.

⁶⁶ ŁOSSOWSKI, P. *Klajpeda kontra Memel...*, p. 158.

⁶⁷ 1938 m. gruodžio viduryje Kauną pasiekė patarimai iš Talino ir Rygos Klaipėdos krašto „atsisakyti geruoju“. Bet iš Varšuvos – priešingai – siūlyta „nenusileisti dėl Klaipėdos“ (žr.: *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 58, 62, 72, 73).

⁶⁸ ŁOSSOWSKI, P. *Klajpeda kontra Memel...*, s. 159; ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 119. Beje, Zechlinas pažymėjo, kad lapkričio 30 d. į Kauną buvo atvykęs Lietuvos pasiuntinys Maskvoje J. Baltrušaitis.

⁶⁹ TAUBER, J. Op. cit., p. 89.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 90–91; ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 123.

⁷¹ Informacija apie A. Merkio vizitą į Varšuvą. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2014, l. 238–239, 241–245.

⁷² Plg.: „Polityka“ (1939 01 25) str. apie Klaipėdos problemą pasisakyta už paramą Lietuvai „nebijant rizikos“; „Maly Dziennik“ (1939 01 31) sveikinta Lietuvos ir Lenkijos prekybos sutartis; „Kurjer Wilenski“ (1939 01 15) prof. W. Stanewicziaus tvirtinta, kad Lietuvos suverenitetą Klaipėdoje „gina 35 mln. lenkų valstybė“; „Gonec Warszawski“ (1939 02 02) pasisakyta už bendrą Dancigo ir Klaipėdos gynybą (*LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1074, l. 380, 392–393, 422–423).

link asocijavosi su jos tolesniu veržimusi Rytų Pabaltijo linija link SSRS.⁷³ Neatmestina prielaida, kad Reiche sprendimą užimti Klaipėdą paskatino, be visų kitų, dar ir aplinkybė, kad 1939 m. kovo pirmomis dienomis Klaipėdoje įsikūrė Lenkijos konsulas, ėmęs ten aktyviai veikti.⁷⁴

Tačiau kai prieš pat vadinamąjį Klaipėdos anšliusą Lietuva kreipėsi į Lenkiją su klausimu, ar gali tikėtis iš jos karinės pagalbos, teigiamo Varšuvos atsakymo nesulaukta. Sprendžiant iš Mitkiewicziaus atsiminimų, kovo 10 d. Lietuvos kariuomenės vadas Stasys Raštikis per Lenkijos diplomatus ir karinius atstovus Kaune kreipėsi su pasiūlymu formuoti Lietuvos–Lenkijos karinę sąjungą, garantuojamą Sovietų Rusijos ir Vakarų valstybių. Prie tokios sąjungos esą būtų galėjusios jungtis ir Latvija su Estija. Nors toks pasiūlymas Kaune „sukėlęs Lenkijos atstovų entuziazmą“, tačiau Varšuvos tai nesužadino. Beckas dar anksčiau buvo pareiškęs, kad Klaipėdos klausimu jis angažuoti nelinkęs.⁷⁵

Gali būti, kad Reichas paskubėjo įvykdyti anšliusą, užbėgdamas už akių eventualiai regiono valstybių konsolidacijai.⁷⁶ Tačiau žinant bendras nuostatas Varšuvoje, ten vargiai galėjo kelti entuziazmą idėja į kuriamą aljansą įtraukti Sovietų Rusiją. Kita vertus, tuo metu nebuvo jokių ženklių apie Vakarų valstybių polinkį kaip nors angažuotis stabdant Vokietijos ekspansiją Klaipėdos link. Kovo 17 d., ryšium su Lietuvos vyriausybės keltu susirūpinimu dėl Klaipėdos krašto likimo, *d’Orsejaus* krantinėje suformuluota nuomonė, kad „Prancūzija nebeturi Klaipėdos krašto atžvilgiu jokių išsipareigojimų“ (!?). O diena vėliau *Foreign Office* nutarta informuoti Lietuvos atstovą, kad Britanija „pritars bet kokiems Lietuvos žingsniams Klaipėdos krašte“. Kartu reikia abejonė, „ar verta pakartoti išpėjimą Berlynui, kaip buvo padaryta 1938 m. gruodžio mėn., ypač kai pastaruoju metu iškyla daug svarbesnių problemų“.⁷⁷ Netgi priešingai, iš Vakarų valstybių ėjo akivaizdi nerašyta rekomendacija – geruoju atiduoti Klaipėdą Vokietijai. Vienintelė šalis, kurioje tokia įvykių raida parodytas nepritarimas, buvo SSRS.⁷⁸ Bet – tik tiek.

Dėl Juozo Urbšio vizito į Berlyną 1939 m. kovą

Aptarus Klaipėdos krašto praradimo tarptautinį kontekstą, verta dar šiek tiek paliesti Lietuvos vidaus politinę situaciją. Regis, su ta situacija tiesiogiai siejosi liūdnai pagarsėjęs Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio vizitas pas Ribbentropą 1939 m. kovo 20 d., kai gautas ultimatyvus reikalavimas gražinti Klaipėdos kraštą Vokietijai. Juo labiau kad istoriškai turėtų pagrindą tokia hipotezė: jeigu Urbšys tuomet nebūtų sustojęs Berlyne, galbūt Klaipėdos klausimo krizė būtų užsitęsusi iki kovo pabaigos, kai Britanija paskelbė garantijas Lenkijai ir situacija regione pasikeitė.

⁷³ Tokia Vokietijos ekspansijos kryptis konstatuota ir JAV Valstybės departamente (1938 m. gruodžio 17 d. P. Žadeikio pranešimas į Kauną. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2048, l. 41), ir Europoje (Šveicarijos laikraščio „Die Weltwoche“ pažymėta, kad „Vokietija ties Klaipėda nesustos, nes Klaipėdos kraštas lyg pirštu rodo į Liepoją...“ Žr.: *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1074, l. 161–163), ir sovietų diplomatų (*Год кризиса. Документы и материалы*. Т. 1. Москва, 1990, p. 106; *СССР-Литва в годы Второй мировой войны*. Т. 1: *СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.)*. Сборник документов. Vilnius, 2006, c. 78).

⁷⁴ Žr.: *Kurjer Warszawski*, 1939 m. kovo 29 d.; ŁOSSOWSKI, P. *Kłajpeda kontra Memel...*, s. 172-173.

⁷⁵ MITKIEWICZ, L. Op. cit., p. 155–157, 185, 190–192; ŁOSSOWSKI, P. *Kłajpeda kontra Memel...*, s. 165.

⁷⁶ ŁOSSOWSKI, P. *Kłajpeda kontra Memel...*, s. 171.

⁷⁷ ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 136; CROWE, D. M. Great Brutaun and the Baltic states, 1938-1939. In *The Baltic States in Peace and War 1917-1945*. London, 1975; NUREK, M. Great Britain and the Baltic in the last months of peace, March-August 1939. In *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*. Ed. J. HIDDEN, T. LANE. Cambridge, 1992, p. 26-31.

⁷⁸ Įvykus Klaipėdos anšliusui iš SSRS atėjo žinia, kad ten, kaip protesto išraiška, nuspresta boikotuoti Klaipėdos uostą. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1074, l. 21–214; Žr.: *СССР-Литва в годы Второй мировой войны*, Т. 1, с. 75–79; *Документы внешней политики*, Т. 22, кн. 1. Москва, 1992, с. 208, 213.

Taigi Lietuvos politinis elitas Klaipėdos krašto klausimu buvo pasiskirstęs lyg ir į dvi gruputes. Vienoje jų, kuriai atstovavo pats prezidentas Antanas Smetona, neturėta iliuzijų, kad Vokietija nesieks atsiimti Klaipėdos kraštą. Tokiam atvejui buvo planuotas ginkluotas pasipriešinimas, bet tik esant tikimybei sulaukti pagalbos iš išorės. Kartu buvo numatoma Klaipėdos praradimo galimybė, siekiant išsaugoti likusios Lietuvos suverenumą. Bet kartu nusistatyta stengtis nesutikti su savanorišku Klaipėdos atidavimo variantu. Bent jau kaip tvirtina savo atsiminimuose Škirpa, jam išvykstant į Berlyną atstovauti Lietuvai, Smetona nurodęs: „Svarbu, kad nepadėtume parašo po kokiū nors raštu, kurį vokiečiai vėliau galėtų aiškinti kaip neva Lietuvos laisvą Klaipėdos krašto išsižadėjimą.“⁷⁹

Tuo tarpu kitos grupuotės nuomone, ryši su kraštu – kad ir formalų – galima būtų išsaugoti einant į artimą sąjungą su Vokietija. Tokios orientacijos vienas iš ryškesnių propaguotojų buvo tapęs pats naujai paskirtas pasiuntinys Berlyne K. Škirpa. Panašu, kad Škirpos ir jo šalininkų tikėjimas „išgelbėti Klaipėdą“ formavosi veikiamas Berlyno vestos taktikos – sudaryti lietuviams įvaizdį, kad Reiche Lietuvai teikiama ypatinga reikšmė, neatveriant tikrųjų Reicho tikslų. Beje, tokiam kontekste labai tiko ir paskleista versija apie Hitlerio pažadą Chamberlainui Klaipėdą palikti lietuviams. Žinoma, čia reikėtų dar pridurti, kad „artimos sąjungos“ su Vokietija šalininkų neturėjo labai jaudinti aplinkybė, kad Lietuvai tokia sąjunga būtų reiškusi prisijungimą prie Antikominternio pakto, įvedimą Niurnbergo įstatymų žydų atžvilgiu ir kitų nacių tvarkai būdingų atributų.

Nors šiandien galėtume pasakyti, kad tarp tų dviejų lietuvių elito orientacijų būta principinio skirtumo, tačiau anuo metu tas skirtumas nebuvo akivaizdus. Tokią padėtį lėmė gana silpnos valdančiojo autoritarinio Antano Smetonos režimo pozicijos, ypač pašlijusios priėmus Lenkijos ultimatumą. Pažymėtina, kad į opoziciją režimui telkėsi pagrindinės Lietuvos politinės jėgos – krikščionys demokratai, liaudininkai ir vadinamieji voldemarininkai. Nors daugeliu klausimų tų jėgų pozicijos labai skyrėsi, vis dėlto bendras politinio perversmo siekis ir tam palanki konjunkštūra – silpstantis režimas, visų pirma dėl patiriamų smūgių iš išorės, – sudarė sąlygas opozicijoje esančioms jėgoms laikinai susivienyti. Reikšminga aplinkybė buvo ta, kad opozicionieriai telkėsi Klaipėdos krašte, nes ten, ypač atšaukus karo padėtį, galėjo laisviau veikti ir net leisti savą spaudą (laikraštį „Žygis“ ir „Bendras Žygis“). Ir vienas iš pagrindinių opozicionierių programos punktų buvo – pagerinti santykius su Vokietija, tuo siekiant išlaikyti Klaipėdą Lietuvos valstybėje.⁸⁰ (Čia kiltų kitas klausimas, – kaip tokia iš esmės provokiška opozicijos orientacija derinasi su tik ką Sudetų krizės metu Lietuvos visuomenėje pasireiškusiomis simpatijomis eventualiai antivokiškai koalicijai.)

Opozicijos veiksnys stipriai komplikavo valdžios pozicijas jau 1938 m. rudenį, ruošiantis atšaukti karo padėtį Klaipėdos krašte bei rinkimų į krašto seimelį metu. Gruodžio viduryje valdžiai teko net griebtis areštų, kratų ir kitokių represijų. Įtampa atsinaujino 1939 m. kovo mėnesį ryšium su Čekoslovakijos sunaikinimu pasklidus gandams, kad atėjusi eilė ir Klaipėdos krašto anšliusui.⁸¹ K. Škirpa, gavęs Kauno pavedimą išsiaiškinti, kiek tie gandai pagrįsti, atliko atitinkamus vizitus Reicho instancijose, kur buvo patikintas, kad „gandai nepagrįsti“⁸² Beje, *Auswärtiges Amt* padarė ir viešą paneigimą dėl gandų apie ruošiamą Klaipėdos anšliusą, – bet tik užsienio spaudos agentūroms.⁸³ Tuo metu Romoje buvęs Urbšys iš Italijos užsienio reikalų ministro sužinojo, kad Ribben-

⁷⁹ ŠKIRPA, K. Op. cit., p. 126.

⁸⁰ RUDIS, G. Jungtinis antimetoninis opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. In *Lietuvos istorijos metraštis, 1996 metai*. Vilnius, 1997, p. 199–204.

⁸¹ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 324.

⁸² Ibid., p. 325.

⁸³ Pramanyti gandai apie Klaipėdą. *Lietuvos aidas*, 1939 03 17, Nr. 122 (4524).

tropas pagaliau – po ilgo atidėliojimo – pasiruošęs priimti Lietuvos užsienio reikalų ministrą.⁸⁴ Bet oficialaus pakvietimo iš Berlyno nebuvo.

Taigi J. Urbšiu nebuvo net formalus reikalas Berlyne sustoti. Juolab kad jau būta perspėjimų, jog iš Reicho nėra ko gero tikėtis.⁸⁵ Bet Urbšys vis dėlto į Berlyną atvyko. Nežinia, ar tam jis turėjo specialią vyriausybės instrukciją. Panašu, kad vadovavosi dar 1938 m. pavasarių priimtu kursu: nuolaidomis vokiečiams Klaipėdos krašte iki eventualiai tik nominalaus ryšio su kraštu išlaikymo siekti iš Reicho nepuolimo sutarties. Kaip rodė 1938 m. antrosios pusės patirtis, toks kursas neturėjo perspektyvų. Bet akivaizdu, kad patį Urbšį, kaip ir visą Lietuvos užsienio politikos tarnybą, neabejotinai veikė bendraeuropinė nuolaidžiavimo Reichui inercija – vadinamasis *bandwagoning* refleksas. Be to, jeigu Urbšys nebūtų sustojęs Berlyne, tai Kaune, matyt, būtų nuogaštauta, kad radikali opozicija (Škirpa ir jo šalininkai) užpiltų kaltinimais esą praleista gera proga susitarti su didžiuoju kaimynu. Vokietijos spaudimo aplinkoje toks kaltinimas tikriausiai galėjo išmesti iš balno ne tik užsienio reikalų ministrą, bet ir patį Prezidentą.

Berlyne, kaip žinoma, buvo pareikalauta tik Klaipėdos krašto, o ne sutikti su Vokietijos protektoratu visai Lietuvai, kaip tik ką buvo atsitikę Čekijai. Reicho lyderiams tuo momentu – po jų akcijų Čekijos, Slovakijos bei Rumunijos atžvilgiu tarptautinėje arenoje kilus naujai nepasitenkinimo audrai – labai praverė „taikus“ Klaipėdos susigražinimas. Bet tokios sąlygos minimaliai patenkino ir A. Smetoną, nes jo režimas išliko. Juolab kad kaltė dėl klaidingo Vokietijos siekių vertinimo krito ir ant opozicijos. Beje, provokiškąją grupuotę Lietuvoje turėjo tenkinti aplinkybė, kad į Klaipėdos krašto perdavimo sutartį įtraukti straipsniai dėl nepuolimo ir laisvosios zonos uoste paliko visos Lietuvos pajungimo Vokietijai perspektyvą. Neatsitiktinai sutartį dėl Klaipėdos perdavimo Vokietijai iš Lietuvos pusės, be Urbšio, pasirašė ir Škirpa, nors iš Vokietijos pusės – tik Ribbentropas.

Taigi Klaipėda buvo prarasta ne tik dėl bendros nepalankios tarptautinės konjunktūros, bet ir dėl ypač nekonstruktyvios opozicinių jėgų Lietuvoje veiklos. Visa tai vertė Smetonos vyriausybę pasiduoti pasyviai dreifui *appeasemet* politikos farvateryje. Lietuvos valdžia, regis, labiau rūpinosi savo pozicijų išlaikymu nei Lietuvos valstybės prestižu ir jos ateitimi. Tuo, galima sakyti, pasireiškė prezidento Antano Smetonos istorinis ribotumas, neleidęs Klaipėdos problemai pasiekti tokį tarptautinį rezonansą, kokį netrukus pasiekė Dancingas – Gdanskas. Praėjus kelioms dienoms po Klaipėdos praradimo Smetona sudarė naują vyriausybę, į kurią įtaukė opozicinių jėgų atstovus. Opozicinis sąjūdis suiro, ir Smetonos valdoma Lietuvos valstybė galėjo dar kurį laiką laikytis.

Sunkus Europos atsikūrimo kelias

Netrukus Lietuva atsidūrė ant Molotovo ir Ribbentropo susitarimų linijos, ir tai buvo vienas iš ženklų, kad tie susitarimai laikini. Galima spėlioti, koks būtų Lietuvos likimas, įvykus globaliam susidūrimui, jei Lietuva būtų likusi Reicho valdžioje, bet sprendžiant iš fiurerio direktyvų, apie nacionalinio Lietuvos valstybingumo perspektyvą kalbėti netektų. Atsidūrusi gi Sovietų Rusijos valdžioje, nacionalinės Lietuvos perspektyva išliko – tiek, kiek Rusija susisiejo su Vakarų valstybėmis bendros priešpriešos nacistinei ekspansijai akivaizdoje. 1941 m. susiformavusią Didžiąją Koaliciją bent jau formaliai jungė Atlanto Charta, t. y. pažeistų Europos tautų teisių atkūrimo idėja.

⁸⁴ Užsienio spaudos apžvalga. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1074, l. 260–270.

⁸⁵ 1939 m. kovo 11 d. Lietuvos pasiuntinybė Berlyne iš Lenkijos ambasados gavo anoniminių pranešimą apie Vokietijos pasiruošimą užimti Klaipėdos kraštą. Škirpa, informuodamas Kauną apie tą pranešimą, kvalifikavo jį kaip provokaciją. Žr.: *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1082, l. 185–186.

Po Antrojo pasaulinio karo Vokietija, nors ir pačia brutaliausia forma, buvo sugrąžinta į savo ribas. Kartu buvo atkurtos nacionalinės valstybės Vidurio Rytų Europoje, tik su stipriai apribotu jų suverenumu. Taigi yra pagrindas teigti, kad 1945 m. Jaltos nutarimai iš esmės reiškė Versalio sistemos atkūrimą – bent jau teorine prasme. Skirtumas galėtų būti tik tas, kad autentišką Versalio sistemą kartu su Vakarų valstybėmis turėjo realizuoti caro generolai, o Jaltą realizavo bolševikas Stalinas. (Čia norėtusi tik priminti vieną labai svarbią, bet pastaruoju metu užmirštamą aplinkybę: Stalino metodai Europoje nesulaukė kokio nors rimtesnio pasipriešinimo didžia dalimi dėl to, kad prieš tai Europa jau buvo patyrusi, ką reiškia nacių metodai.)

Tikėtina, jog versalinės Europos struktūros atkūrimas turėjo įtakos, kad Klaipėda buvo grąžinta Lietuvai. Tik pati Lietuva liko administraciniu vienetu SSRS sudėtyje. Tiesa, dėl tokio modelio Klaipėdos uostui lyg ir atsivėrė palankios horizontalios komunikacijos. Bet prie to uosto gyvenantiems lietuviams leista priėti prie jūros tik kaip faktiniams rusams. Iš tokios padėties pasekmių tebesivaduoja ir iki šių dienų.

Taigi Lietuvos kelias prie jos natūralaus uosto – Klaipėdos – buvo ilgas, sunkus ir gana nenatūralus. Bet istorijos raida neleistų teigti, kad tas kelias buvo neteisingas. Nes jį lėmė ne kokios nors valstybės intriga, o bendraeuropinio vystymosi logika, paremta nacionalinio apsisprendimo principų plėtote ir įsitvirtinimu. Ta prasme taip pat galima teigti, kad ir stalininė sistema, kartu su jos sąlygotais nusikaltimais bei žmogiškoms tragedijomis, vis dėlto galėjo laikytis tol, kol iki minimumo sumažėjo tikimybė naujos reakcijos prieš Versalio sistemos padėtus pamatus Europoje.

Vietoje išvadų

Šiandien Lietuva turi ne tik natūralų sąryšį su jūra, svarbų ūkiniam gyvenimui, bet ji turi ir tarptautines garantijas savo nacionaliniam suverenumui, ko niekada anksčiau istorijoje neturėjo. Atrodytų, Lietuvai beliktų džiaugtis istorijos suteiktomis jai galimybėmis, jas vystyti ir kartu siekti, kad Europoje ir ypač Pabaltijo regione būtų stabilu. Tačiau pastarųjų metų Lietuvos politika (turima galvoje Lietuvos užsienio politika 2004–2008 m.) liudytų, kad Lietuvai rūpėjo anaipol ne stabilumas, o visų pirma forsuota vakarietiškos civilizacijos plėtotė į Rytus, nes esą iš Rytų kyla grėsmė patiems Lietuvos valstybingumo pamatams.

Grėsmė, aišku, visada tyko, taip pat ir iš Rytų. Bet ar adekvačiai ta grėsmė Lietuvoje interpretuojama? Ar pastaruosius penkerius metus eskaluojant tą grėsmę negalima išvelgti panašių kontūrų į tuos procesus, kurie buvo išibėgę prieš Antrąjį pasaulinį karą, t. y. procesus, keliančius pavojų patiems Lietuvos, kaip nacionalinės valstybės, pamatams? Pavyzdžiui, pasigirsta net reikalavimų pasmerkti Jaltos konferencijos nutarimus, užmirštant, kad tų nutarimų esmė, – tai pagal Versalio modelį Vidurio Rytų Europoje atkurtas jėgų balansas, kuris, beje, buvo patvirtintas 1975 m. visos Europos šalių Helsinkio baigiamuoju aktu. Ir tik po pastarojo patvirtinimo tapo galima atsipalaiduoti nuo stalininių varžtų.

Literatūra

- 1923 metų sausio įvykiai Klaipėdoje (Acta historica universitatis Klaipedensis, t. IV). Klaipėda, 1995.
 CROWE, David M. Great Britain and the Baltic states, 1938-1939. In *The Baltic States in Peace and War 1917-1945*. Ed. R. MISIUNAS, V. VARDYS. London, 1975.
 ČEPĖNAS, Pranas. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. T. 2. [Chicago, 1986]. Fotografuotas leidimas, Vilnius, 1992.
 ČIČINIENĖ, Dalia. Tautininkų ir krikščionių demokratų bendradarbiavimas sprendžiant Klaipėdos prijungimo problemą. In *Lietuvos istorijos metraštis, 2001/2*. Vilnius, 2002, p. 113–145.
 GAIGALAITĖ, Aldona. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*. Kaunas, 1999.

- GAIGALAITĖ, Aldona. Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo. In *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*. Kaunas, 1999.
- HENNING, H. Powstanie listopadowie a owcześnie prawo międzynarodowie. In *Powstanie listopadowie 1830-1831. Geneza, uwarunkowanie, bilans porównania*. Warszawa, 1983.
- Historia dyplomacji polskiej*, T. IV: 1918-1939. Warszawa, 1995.
- HOVI, K. *Cordon sanitaire or barrier de l'est? The Emergence of the French Eastern European Alliance Policy 1917-1919*. Turku, 1975.
- HOVI, Olavi. *The Baltic Area in British Policy 1918-1920*. Helsinki, 1980.
- История дипломатии*, Т. 2. Ред. В. ПОТЕМКИН. Москва, 1945.
- JUZWENKO, Adolf. Polityka mocarstw Zachodnich wobec Rosji w roku 1919 (przed załamaniem się ofensywy Kołczaka). In *Studia z dziejow ZSRR i Europy środkowej*, IX, 1973.
- KASPARAVIČIUS, Algimantas. *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė*. Vilnius, 1996.
- KIAUPA, Zigmantas; KIAUPIENĖ, Jūratė; KUNCEVIČIUS, Albinas. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius, 1995.
- KITCHEN, Martin. *Europe between the Wars*. London, 2006.
- Klaipėdos kraštas 1920–1924 m. archyvuose dokumentuose* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. IX). Klaipėda, 2003.
- LAUE, Theodore. A. Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin. Peoples Commissar for Foreign Affairs, 1918-1930. In *The Diplomats 1919-1939*. Ed. By G. CRAIG, F. GILBERT. Princeton, 1994.
- LAURINAVIČIUS, Česlovas. Atminties strategijos kūrimas. Mintys, sulaukus Lietuvos nepriklausomybės dvidešimtmčio. *Metai*, 2010, Nr. 3, p. 91–98.
- LAURINAVIČIUS, Česlovas. Klausimai, minint Lietuvos vardo tūkstantmetį. *Metai*, 2009, Nr. 9, p. 95–102.
- LAURINAVIČIUS, Česlovas. *Lietuvos Sovietų Rusijos taikos sutartis*. Vilnius, 1992.
- LAURINAVIČIUS, Česlovas. Sudetų krizė 1938 m. ir Lietuva. 2009 05 14–16 Lietuvos – Čekijos konferencijos medžiaga (rankraštis).
- LAURINAVIČIUS, Česlovas; LOPATA, Raimundas; SIRUTAVIČIUS, Vladas. Kritinis požiūris į Lietuvos užsienio politiką: kas pasikeitė nuo Augustino Voldemaro laikų? *Politologija*, Nr. 2, 2009, p. 91–122.
- LOPATA, Raimundas. Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914–1915 metais. In *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, T. 3. Vilnius, 1991.
- LOPATA, Raimundas. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais* (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, T. 9). Vilnius, 1996.
- ŁOSSOWSKI, Piotr. *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918-1939-1945*. Warszawa, 2007.
- ŁOSSOWSKI, Piotr. *Po tej i tamtej stronie Niemana. Stosunki polsko-litewskie 1883-1939*. Warszawa, 1985.
- NAVICKAS, Konstantinas. *TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940m*. Vilnius, 1966.
- NUREK, Mieczysław. Great Britain and the Baltic in the last months of peace, March-August 1939. In *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*. Ed. J. HIDDEN, T. LANE. Cambridge, 1992.
- ROBERTS, Henry L. Maxim Litvinov. In *The Diplomats, 1919-1939*. Ed. By G. CRAIG, F. GILBERT. New Jersey, Princeton, 1981, p. 344-377.
- ROTHSCHILD, Joseph, WINGFIELD, Nancy M. *Return to diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*. New York, Oxford, 2000.
- RUDIS, Gediminas. Jungtinis antismetoninis opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. In *Lietuvos istorijos metraštis, 1996 metai*. Vilnius, 1997.
- SENN, Alfred Erich. *The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question*. Leiden, 1966.
- SETON-WATSON, Hugo. *Eastern Europe between Wars*. Cambridge, 1945.
- SKIRIUS, Juozas. *Lietuvos valstybininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880–1967)*. Vilnius, 2001.
- STEVENSON, David. *The First World War and International Politics*. Oxford, 1991.
- ŠKIRPA, Kazys. *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*. Chicago–Vilnius, 1996.
- TACEL, Max. *Restaurations, revolutions, nationalities, 1815-1870*. Paris-New-York, 1981.
- TAUBER, Joachim. *Klaipėdos kraštas: tarp Lietuvos ir Vokietijos*. Rankraštis. [2007].
- TAYLOR, John. *A Reevaluation of Cockburn's Cliveden*. Prieitis per internetą: <http://userwww.sfsu.edu/~epf/1999/taylor.html> [žiūrėta 2009 06 17].
- VALSONOKAS, Rudolfas. *Klaipėdos problema*. [Klaipėda, 1932]. Fotografuotas leidinys. Vilnius, 1989.
- WANDYCZ, Piotr. *Soviet-Polish relations, 1917-1921*. Cambridge, 1969.
- ZAJEWSKI, Władysław. *Sistem Wiedeński. Dzieje najnowsze*, 1990, Nr. 1–2.
- ŽALYS, Vytautas. *Kova dėl identiteto. Kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m. Lüneburg*, 1993.
- ŽIUGŽDA, Robertas. *Po diplomatijos skraiste. Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais*. Vilnius, 1973.
- ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992.

ŽUKAS, Julius. *Klaipėdos krašto ekonominė raida XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pirmojoje pusėje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2010.

ПАЛЕОЛОГ, Морис. *Царская Россия во время мировой войны*. Москва, 1991.

WHAT IS THE SIGNIFICANCE OF KLAIPĖDA TO LITHUANIA?

Česlovas Laurinavičius

Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

S u m m a r y

As stated by the author, Lithuanian politics of the recent years with regard to the eastern neighbor states, and especially towards Russia, did not permit to fully exploit Klaipėda's seaport transit potential. On the other hand, an ideological struggle against the so-called Soviet legacy raised doubts about the post-WW2 territorial structure of the state. The concrete historical circumstances under which Klaipėda Region became integral part of Lithuania seem to be forgotten. Furthermore, the tendency to ignore the power balance which preconditioned the existence of national Lithuania with an access to the sea started emerging.

The author argues that the present national state of Lithuania is not an accidental result of somebody's wishes or caprices; it is the result of the general international democratization process. According to the author, the origin of the modern Lithuanian state is to be found in the conceptual project of the Versailles system which matured during the years of WW1. On the basis of that project, the imperial structures in Eastern and Central Europe were to be replaced by a system of national states legitimated by the democratic determination. In that context, it is possible to find the shape of a modern Lithuanian state (including Vilnius and Klaipėda), balancing between Russia in the east and the League of Nations in the west.

True, practical realization of the Versailles system was complicated mainly due to the Bolshevik revolt in Russia. Europe's concert lost its principal power factor in the East. Without security guarantees, new national states became non effective and vulnerable. The reborn imperial reaction influenced the collapse of national states. The circumstances under which Klaipėda Region became part of Lithuania after WW1 and under which the same region was torn away from the state in 1939 clearly demonstrated the failures of the Versailles system.

As a result of WW2, the system of Eastern Central European states was restored. Formally, Lithuania including Klaipėda was restored, too, however, the restoration limited the sovereignty of Eastern Central European states. Lithuania completely lost its sovereignty. However, Eastern Central European states maintained the prospect of restoring their sovereignty which became possible when the tensions between the East and the West weakened. In 1989-1991, after the restoration of sovereignty of Eastern Central European states, Lithuania, including Klaipėda Region, restored its independence as well.

Thus, historical development witnesses Lithuania as the result of the balance between the East and the West; therefore, the current Lithuanian foreign policy should be based on this paradigm.